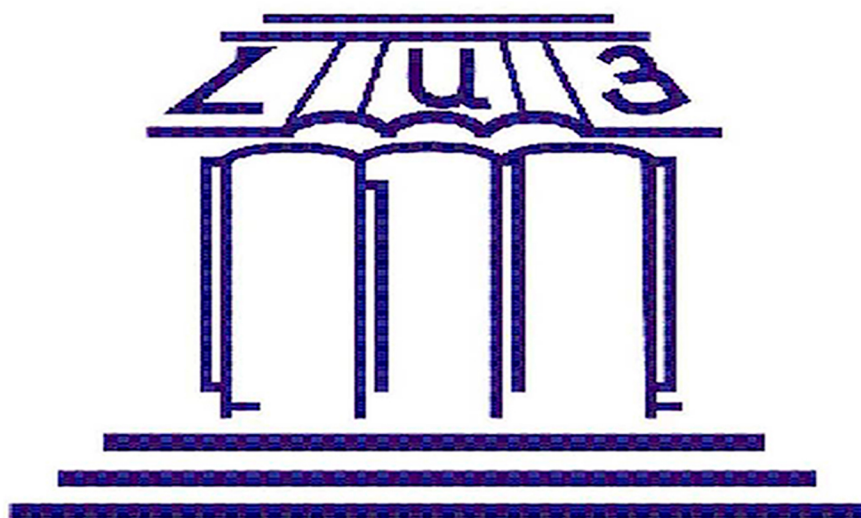

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

191

7(47.925)
P-70

0 4. B

2004

2011

11299

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ՀԱՅ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Գ.

ՀԱՅ ԵՒ ԱՐԱՐ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ
ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

(ՍԿԻՋԻՆ ՄԻՆՉԵՒ ԺԳ. ԳԱՐ)

THE RELATION OF ARMENIAN AND
ARABIC ARTS

(FROM THE BEGINING TO XIII. CENTURY)

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԵՑ

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՔԻՒՐՏԵԱՆ

(Արտատպում «Անահիտ»էն)

ԹԻՒՐԱՊԵԱՆ — ՓԱՐԻՋ

1932

7(47.325)

Բ-70

413

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՀԱՅ ԳԵՂԱՐՈՒԵԱՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Գ.

ՀԱՅ ԵՒ ԱՐԱՐ ԳԵՂԱՐՈՒԵԱՏԻ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

(ՍԿԻԶՐԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԺԳ. ԴԱՐ)

THE RELATION OF ARMENIAN AND
ARABIC ARTS

(FROM THE BEGINING TO XIII. CENTURY)

ԱՆԽԱՏԱՍԻՐԵՑ

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՔԻՒՐՏԵԱՆ

(Արտատպում «Անահիտ»-ին)

ԹԻՒՐԱՊԵԱՆ — ՓԱՐԻՋ

1932

11299

ՀԱՅ ԵՒ ԱՐԱՐ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Այս ուսումնասիրութեանս նպատակը, ինչպէս որ խորագիրս ալ ցոյց կուտայ՝ Հայաստանի եւ Արար խալիֆաներու պետութեան միջեւ գեղարուեստական յարաբերութեանց մասին խօսիլ է։ Մենք գիտենք որ Արարական տիրապետութենէն առաջ Հայաստանի մէջ կար ազգային, բնիկ գեղարուեստ, եւ պատճառ մը չկայ խորհելու համար որ Արարական գերիշխանութեան Հայաստանի վրայ վերջնականապէս հաստատուելէ վերջ հայկական ազգային, բնիկ գեղարուեստը կորսուեցաւ, ո՛չ, այլ ընդհակառակն, պատճառներ ունինք համոզուելու համար որ, հայկական գեղարուեստը նոր թափով յառաջ գնաց, այսու հանդերձ չէ կարելի ուրանալ որ արարական քաղաքակրթութիւն եւ գեղարուեստ կոչուածը ունեցաւ նաեւ իր ազդեցութեան բաժինը այդ շրջանի հայ գեղարուեստին վրայ։ Ըստ իս, Արարացոց ազդեցութեան շրջանը, իրենց տիրապետութեան ի Հայս ծաւալման միջոցին, կը համապատասխանէ թ. դարուն եւ յաջորդ ժամանակաշրջանին։

Պիտի ուզէի նկատի ունենալ արհեստներու եւ արուեստներու բոլոր տեսակները, սակայն պէտք եղած նիւթերը եւ վկայութեանց աղբիւրները կը պակսին ինծի, ես որ ստիպուած եմ անձնական սահմանափակ նիւթաւան միջոցներովս միայն ձեռք անցնել կարիքներս եւ գոհացնել պահանջներս։ Թանրեքներս եւ գոհացնել պահանջներս կը զարաններ կամ ճոխ մատենադարաններ կը պակսին քաղաքիս մէջ։ Արդ, ուսումնասիրութիւնս աւելի մեծ չափով գորգերու վրայօք է որ պիտի ըլլայ, այս մասին բարեբաղդաբար կարեւոր տուեալներ հաւաքած ունիմ։ Արարացոց խալիֆաները սիրահար էին

ճոխութեան, որով գոհարեղէնի, մետաքսէ, բուրդէ, բամպակէ կամ կտաւէ հիւսածեղէններու եւ գործուածներու, մանաւանդ գորգի, կապերտի կողոպուտը արդար կը սեպէին ձեռք անցընելու համար այդ իրերը. բարեբաղդաբար գնահատող ալ եղան, եւ իրենց տիրապետութեան սկզբնական շրջանի աւերի ու աւարի գործունէութենէն վերջ պաշտպանեցին, քաջալերեցին եւ օժանդակեցին արհեստները եւ արուեստները, մանաւանդ գորգերն ու հիւսածեղէնները եւ անոնց արազրողները։ Իրաւ է որ երբ իրենց ձեռք անցաւ (637ին) Խոսրովի գարուն կոչուած հայկապ հիւսածեղէնը, գայն փճացուցին վանտալօրէն։ «Երբ Տիգրան, Սասանեանց ոստանը, Քրիստոսի 637 թուականին Արարացոց ձեռքը անցաւ, անոնք հոն գտան՝ արքայական պալատին մէջ որուն աւերակները դեռ կը մնան՝ 1051 քառակուսի մէթր չափով վիթխարի կապերտ մը, որ շինուած էր Խոսրով Ա.ի համար։ Անոր յաջորդը Անուշիր (Ք.ի 531-579) շարունակեց գործածել գայն՝ միայն ամպոտ օրերուն, երբ պարտէզներուն մէջ մնալը յարմար չէր։ Այն ատեն խրախճանքները պալատին մէջ կը փոխադրուէին, եւ կապերտին նկարակերտութեամբ դարնաւագեղ պարտէզ մը կը ստացուէր։ Ասիկա Չմեռուան կապերտն էր. Պարսկաստանի մէջ Գարուն Խոսրովի կը յորջորջուէր։ Նիւթը, հրաշալի եւ արժէքաւոր, կը բաղկանար մետաքսէ, ոսկիէ, արծաթէ եւ թանկագին քարերէ։ Անոր վրայ ներկայացուած էր զեղեցիկ, հաճոյալի վայր մը, առուակներով եւ իրարու խառնող ճամբաներով, զարնան ծաղիկներով եւ ծառերով։ Լայն շրջագօտին կը ներկայացնէր ծաղիկներու ածուներ, որոնց մէջ թանկագին գո-

93209

(182-59)

հարները կապոյտ, կարմիր, դեղին, ճերմակ եւ կանաչ գոյներով գեղեցիկ ծաղիկները կը ցուցնէին: Ոսկին կը ներկայացնէր դեղնագոյն հողը եւ կ'որոշէր առուակներուն եզերքները, ուր բերեղը ջուրն էր: Ուղիները ցոյց տրուած էին մարգարտաշար զարդարանքներով: Ծառերուն բունները ոսկի եւ արծաթ, տերեւները եւ ծաղիկները մետաքս, պտուղները երփներանգ գոհարներ էին:

«Գորգին իբր արժէք նշանակուած էր երեք չորրորդ միլիոն տոլար, ու միակ յաղթականի մը իբր ավար շատ նկատուած ըլլալով, կտոր կտոր եղած էր բաժնուելու համար գորգին» (1) 637ին այս թանկագին հիւս-

(1) Walter A. Hawley, Oriental Rugs. 1927. էջ 76: Նաեւ «Յարկաբաժինի մը մէջ գտնուած էր ձերմակ ծաղկեղիպակէ կապերտ մը 450 ոտք երկար եւ 90 ոտք լայն, շրջագօտիով մը որ ընդեւուցուած էր հագուածիւտ երփներանգ գոհարներով, ներկայացնելու համար ամէն տեսակ գեղեցիկ ծաղիկներով պարտէզ մը: Տերեւները կազմուած էին զմբուկաւ, ծաղիկները եւ կոկոնները մարգարիտներէ, շափիւղաներէ, եւ ուրիշ գոյնզգոյն գոհարներէ, մեծ արժողութեամբ:» (Geo Rawlinson, M. A.— The Seven Great Monarchies.— Vol. III էջ 558) նման գորգեր դեռ կը հիւսուէին մինչեւ իսկ մեր ժամանակները, անշուշտ ոչ այս կտորին նման մեծ եւ ձոխ: Քանի մը տարիներ առաջ Պաղտատցի հնավաճառ բարեկամս Տիար Թովմաս Մէյմարեան բաւական թուով ընտիր գորգերով Նիւ Եորք եկաւ վաճառականութեամբ: Գորգերուն մէջ կար նաեւ փոքրածաւալ, քառակուսի մետաքս գորգ մը ոսկեթել եւ արծաթ, մարգարտաշար: 1929ին Պաղտատ հանդիպած ատենս տեղեկութիւն ուզեցի գորգին մասին, որ կնոջ մը կը պատկանի եղբ, եւ ասկէ աւելի բան մը չկրցայ իմանալ: Նոյն 1929 տարին Նիւ Եորք ծանօթ վաճառական բարեկամէս Տիար Յ. Յ. Իսագուլեանէն նոյն բանուածքով աւելի խոշոր կտոր մը ձեռք անցուցի, ան ինծի ըսաւ որ ատոնք շինուած են Կ. Պոլիս շէրէքէի գորգի հիւսուածարանին մէջ: Շինուած էին կեղծ սետաքսի, սուտ ոսկեթելի եւ արծաթ թելի նիւթերով /առանց մարգարտի/. խիստ

ուածեղէնին փճացումէն յետոյ Արար խալիֆաները չկրկնեցին նմանօրինակ դէպքեր: Անգամ մը որ բացարձակ տիրապետութեան հասան, գուցէ իրենց համեստ ծագման պատճառաւ ինքզինքնին նուիրեցին ճոխութեանց, այսպէս զօրավիգ ըլլալով գեղարուեստին: Բնականաբար անոնց ուշադրութեանէն չէին կրնար վրիպիլ հայկական հիւսուածեղէնները եւ կապերտները, որոնք արդէն որոշ համբաւ ունէին: Գուցէ այդ պատճառաւ, ուղեւոր չափոյ մօտ քաջալերել անոնց արդիւնաբերութիւնը, նոյն իսկ պարտադիր ընելով զանոնք այդ արուեստին եւ արհեստին, դիմեցին պետական միջոցներու: «Արաբացի պատմաբան Իպս-Սալտուն Հայաստանի կողմէն ութերորդ դարուն մէջ Պաղտատի խալիֆաներուն հատուցուած հարկերուն առաջինը ըլլալով կը յիշատակէ գորգերը» (2) Ասիկա նշանակալից է, եւ մէկէ աւելի ուղղութեամբ: Նախ ցոյց կուտայ որ գորգաշինութիւնը ազգային ճարտարարուեստ մը կը նկատուէր Հայաստանի մէջ Ը. դարուն, ճարտարարուեստ մը նշանակուելու չափ քանակով եւ որակով: Յետոյ այս վկայութիւնը ցոյց կուտայ Արաբացուց գնահատումը, որ նոյն ատեն Հայոց քաջալերութիւն մըն ալ եղաւ: Գիտենք թէ Արաբները գոհացնող զանազան հում նիւթեր կային Հայաստան, եւ սակայն անոնք կը նախընտրէին երկրին արուեստին եւ արհեստին մէկ արտադրութիւնը, որ արդարեւ արտակարգ արժէք եւ համբաւ ունենալու էր անոնց ցանկութիւնը գրգռելու համար: «Խալիֆայութեան ընթացքին (632-1257) Մահմետական տիրապետողները նուիրուեցան ճոխութեան, պահպանեցին իրենց տիրապետած ժողովուրդներուն գեղարուեստի գանձերը, եւ քաջալերեցին զանոնք նոր ձեռնարկութեանց: Ասիկա մասնաւորապէս ճիշտ է

հետաքրքրական աշխատութիւն մը ըլլալուն Ուիչիթայի մեծամիասնութեան բարեկամներէս Ամերիկացի Mr. E. W. Ingramի (Wichita, Kansas) սեփականութիւնն է այժմ: Այս գորգերէն ժե. դարու փոլնէլ կոչուած 20-25 կտորնոց հաւաքածոյ մը ցուցադրուեցաւ 1930ին Նիւ Եորքի Metropolitan Art Museumի մէջ:

(2) «Շանթ», Կ. Պոլիս 1919 էջ 417:

Սուրիոյ եւ Եգիպտոսի խալիֆաներուն համար: Քրիստոսի 743ին մեռած Եգիպտոսի խալիֆ Հիշամի խնճոյքի սրահը զարդարուած էր կապերտով մը որ հիւսուած էր մետաքսով, եւ ոսկեթել բանուած, երեք հարիւր ոտք երկայն եւ հարիւր յիսուն ոտք լայն: Սուլթաններուն բնակած եգիպտական պալատին բոլոր սենեակներն ալ մետաքս կապերտներով եւ կերպասով զարդարուած էին, նաեւ Սուրիոյ մզկիթները նոյնպէս կահաւորուած էին» (1) Խալիֆաներուն ճոխասիրութեան պատճառաւ տիրապետուած ժողովուրդներու ճարտարարուեստներուն պաշտպանութեան շնորհիւ էր որ անտարակոյս այնքան կարճ ժամանակի մէջ կատարելութեամբ կազմակերպուեցաւ արաբական մշակոյթ կոչուած գեղարուեստական ճաշակաւոր խառնուրդը:

Վերի կարեւոր վկայութիւններով ցոյց տալ ուզեցի Արաբացուց խալիֆաներուն հետ տաքքրութիւնը թանկագին, նուրբ եւ սուղ գորգերուն մասին: Եթէ նոյն իսկ ենթադրենք որ հայ գորգաշէնը ժուժկալ էր իր գործածած նիւթերուն մէջ, եւ սակայն անուրանալի է որ գորգաշինութեան արհեստական մասը ան մեծ բարձրութեան մը հասցուցած էր, թէեւ մեզի հասած նմուշները կը պատկանին այդ արուեստին խանդարեալ եւ անկեալ շրջանին: Ինծի չեն պակսիր պատմական փաստեր ալ յայտարարելու համար որ արծաթ, ոսկեթել թանկագին նիւթերով պատրաստուած գորգեր կային Հայաստանի մէջ եւ ատոնք կը հիւսուէին շատ կանուխ ժամանակներուն մէջ իսկ հայ վարպետներէն:

Առ այս Ասողիկ կը վկայէ թէ Գագիկ Շահնշահի կինը Հայոց Կատրամիտէ թագուհին, Անույ կաթուղիկէն կը նուիրէ «ի զարդ ծիրանեծաղիկ, ոսկեթել նկարագործ անկուածոց»: Ասիկա միակ վկայութիւնը չէ ի Հայոս ոսկեթել կապերտի (անկուածոց): Պատմիչ Վարդան Վարդ. (էջ 103) որոշ կ'ըսէ թէ «Փատլուն առնու զԱնի յԱլիապալանայ, տալով նմա ոսկիալուռ նկարս ծաղկոցի»: Որոնցմէ զատ ուրիշ վկայութիւններ ալ կան մեր մատենագրաց մօտ: Ուստի նկատի առնելով այս, կըրնանք վստահ ըլլալ որ խալիֆաները ամէն

միջոց գործադրեցին հայ վարպետներուն վերայ, աւելի ճոխ, աւելի թանկագին, աւելի նուրբ գորգեր պատրաստել տալու համար, եւ հայ վարպետն ալ ստիպուեցաւ նկատի առնել անոնց փափաքները, ձգտումները, ճաշակները. հասկացողութիւնը, եւ ահա այսպէս ծայր տուաւ արաբական ազդեցութիւնը հայ արուեստին եւ գորգաշինութեան վրայ:

«Հնագոյն գորգերէն, անոնք որ Հայաստան հիւսուած էին, շատ աւելի քիչ ծանօթ են քան թէ անոնք որ հիւսուած են Պարսկաստան: Այսու հանդերձ, կարելի է բնականօրէն եզրակացնել որ բարձր մշակոյթը որ յայտնուած էր Պաղտատի եւ Տիգրէսի մէջ խալիֆաներուն տիրապետութեան ընթացքին, զգացուած էր նաեւ հիւսիսային լեռնային շրջաններուն մէջ, եւ Սելճուկեան իշխողներուն հին հայկական մայրաքաղաքներուն մէջ թողուցած գեղարուեստական յիշատակարանները փաստեր են որ ցոյց կուտան թէ անոնք քաջալերեցին եւ գնահատեցին նուրբ, բրդեղէն հիւսուածեղէններու արտադրութիւնը» (1) Որոնց կարգին էին նաեւ գորգերը:

Շատ հին ժամանակներէն իսկ նշանաւոր էին Հայաստանի հիւսուածեղէնները, նոյն իսկ նախահայ Ուրարտացուց ժամանակ: Քրիստոսէ 714 տարի առաջ Սարգոնէ Ասուր Աստուծոյ ուղղուած բեւեռագիր նամակին մէջ, Ուրարտունէն առնուած աւարին ցանկին մէջ կը նշանակուի թանկագին «ներկուած կտաւէ հագուստեղէններ, ի մէջ այլոց կարմիր բանուածք մը Արարատի եւ Քուրխի» (2) Ուրիշ մ'ալ կը վկայէ թէ «Կերպասներու շահավաճառութիւն մը տեղի կ'ունենար Հայաստանի մէջ» եւ՝ ըստ Ելզադի նամակին տասը ցեղերուն վրայ՝ «Ջաբուղոնի գաւազները Փառանի լեռներուն վրայ հաստատուած էին, ու կը բնակէին Հայաստանէն բերուած ցփսի վրաններու տակ»: Ջաբուղոնի ցեղը վաճառական ցեղ մըն էր որ «այժի ստեղծ կերպասներ կը գնէր Հայաստանէն, անոնցմով ցփսի

(1) Անդ, էջ 91:

(2) Վանի թագաւորութիւնը, անգլ. թարգ. «Բազմալ Եպ 1925 էջ 283:

(1) W. A. Hawley էջ 76-77:

1459-ին (1): Այս ձեռագիրներուն մասին, նաև կիսառաձագարողութեան վրայոք, ուրիշ առթիւ պիտի խօսիմ, բայց հոս կ'ուզեմ միայն սա աւելցնել որ, մինչեւ իսկ մեր օրերուն հայ ոսկերիչները շատ մեծ ճարպիկութիւն մը ցոյց չէին տար այս ճիւղին մէջ, թէեւ անոնցմէ Վան, Երզնկա ու Պոլիս միայն Սեւ կիսառաձ (Սափաթ, Սափաթճի, Մինէ, Մինէճի) գործածողներ կային, որոնց աշխատութիւններէն բազմաթիւ արծաթեղէններ ունիմ իմ հաւաքածոյիս մէջ:

Արուեստի և արհեստի ակնարկող կարեւոր վկայութիւն մըն ալ կը գտնենք Վրթանէս Բերթոլդի (է. դար) «Յաղագս Պատկերամարտից» խորագրով շատ ու շատ թանկագին գրութեան մէջ: Հոն կ'ըսէ ան «Բանդի և տիպս Աւետարանին տեսանեմք նկարեալս ոչ միայն յոսկւոյ եւ արծաթոյ՝ այլ եւ յոսկերաց փողոց և կարմիր մորթով կազմեալ, եւ մեք յորժամ երկիրպագանեմք սրբոյ Աւետարանին կամ համբուրեմք՝ ոչ եթէ փղին ոսկերաց մատուցանեմք զերկրպագութիւն կամ դաքային որ ի յերկրէ բարբարոսաց եկեալ է ի վաճառս, այլ բանի Փրկչին որ ի մագաղաթին գրեալ է:» (2) Այս վկայութենէն կը տեսնենք թէ է. դարուն հայերէն մագաղաթեայ ձեռագիր Աւետարաններ կային, որոնց մէջ կարելի էր տեսնել ոչ միայն ոսկի այլ եւ արծաթ նկարեալս, նաեւ աւետարանները կազմուած էին կարմիր մորթով, որոնց ներկումին համար գործածուած էր դաքայ, կամ ինչպէս որ տպագիրն ալ ունի լայքա, որ փղոսկրին հետ յերկէն բարբարոսաց եկեալ է ի վաճառս ի Հայաստան: Այս վկայութեան համաձայն մագաղաթ, արծաթ, ոսկի, նաեւ

(1) Նիւ Եորքի 42 փողոց եւ Տրդ ավերակի մէջ ցուցադրուած Spencertան հաւաքածոյին մէջ կայ նաեւ 1623 թուականաւ աւետարան մը հայերէն. մեծութիւն 8 + 11 1/4 ինչի: Այս Աւետարանին երկու արտաքին կողքերը քանդակեալ արծաթ տախտակներ են, անարձանագիր, ժ. դարու գործ, որուն վրայ գործածուած է տեղ տեղ քիչ մը բաց եւ գոց կապոյտ եւ կանանչ կիտուած. քանդակին արուեստը հայկական չէ, թէեւ վարպետ գործ:

(2) «Սին» ամսաթերթ, Երուսաղէմ 1927 թիւ 2, էջ 62, տող 326:

մորթ, կաշի, կ'արտադրուէին Հայաստանի մէջ, իսկ մորթի եւ ուրիշ իրերու համար գործածուած կարմրաներկը՝ դաքան՝ փղոսկրին հետ դուրսէն կը բերուէր: Արծաթի եւ ոսկիի վրայ հոս չեմ ծանրանար, մագաղաթն ալ կը ներկայացնէ կարեւոր եւ հետաքրքրական ուսումնասիրելի նիւթ, որ առ այժմ նիւթէս դուրս կը մնայ, եւ որ անշատ նիւթ կը կազմէ: Իսկ կարմիր մորթին՝ դաքայով ներկուած՝ կ'արժէ ակնարկ մը տալ: Կարմիր մորթը մեր նախնեաց ծանօթ էր իբր շիկափով, եւ արժէքաւոր, միայն՝ արքայական ըլլալու չափ թանկագին էր: Եւ ասիկա նոյն իսկ հայ հեթանոսութեան ատեն, ըստ Խորենացւոյ վկայութեան, որ ժողովրդական վէպի մը մէջ կը յիշէ.

Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի սեւան գեղեցիկ

Եւ հանեալ զոսկէօզ շիկափով պարանն, շիկափովը ասկէ տող մը վերջ դարձեալ կը կրկնուի հոն:

Շիկափովը կը պատրաստուէր դաքայով (= լայքա, լաք) «որ տեսակ իմն է դեղոյ որ իբր դշաղ ի ցրտութենէ օգոյն իջանէ ի վերայ տերեւաց եւ սառի (որ լինի ի Հնդկիս ի միում տեղով եւ եթ) եւ զոյանայ ներկ իմն կարմիր, որով ներկանեն զմետաքս եւ զկտաւեղէնս, որ է զոյն անել, զոր եւ ի գործ ածեն նկարիչք եւ պատկերահանք, որ թուրք եւ Արապ. ասի լիւք» (1): Կ'երեւայ թէ Հնդկաստանէն բերուած կաշիի այս ներկը իր անունը տուած է մորթին, եւ առհասարակ ներկուած մորթը հետզհետէ նշանակուած է իբր լայքա: «Արտաշէս շատ լաքայ եւ շատ ոսկի տալով հարսի ընծայ, առաւ տիկին օրիորդ Սաթե-

(1) Բառարան պարսկերէն, Գէորգ Դպրի Կ. Պոլսեցւոյ: Կ. Պ. 1835 էջ 162: Նաեւ «Լայքա». բացագոյն կարմիր ներկ. պարսիկ բառագրոց տուած բացատրութեանը նայելով՝ Հոդկաստան կը պատրաստեն այս ներկը գիշերը ծառերուն վրայ իջած մանանայէ մը, չորցնելով ծեծելով:» (Արիսիայ բառարան, Տրթ. Յ. Թիրեաքեան, էջ 172-173:)

նիկին:» (1) Որովհետեւ «Ալանների մէջ յարգված էր կարմիր մորթը:» (2)

Լայքան անտարակոյս կը գործածուէր նաեւ իբր մետաքսի, կտաւի, եւ ուրիշ նիւթերու ներկագործման համար ի Հայաստան հին թերու ներկագործման համար ի Հայաստան: (3)

Տեսանք նաեւ որ լայքան գատ Հայաստան կը բերուէր փղոսկր: Ասիկա կարեւոր վկայութիւն մըն է, որ ցոյց կուտայ թէ Հայերը գիտէին փղոսկրով բանիլ: Փղոսկրի առատ գործածութիւնը գոյութիւն ունէր նաեւ նախահայաստանի կամ Ուրարտուի մէջ, եւ մենք Հայերս՝ իբր անոնց սերունդը՝ շարունակեցինք գործածել նոյնը:

Քրիստոսէ 714 տարի առաջ Ասորեստանի Սարգոն աշխարհակալը գրաւեց Հայաստանի արքունի գանձերը, Ուրարտուի վրայ ըրած իր արշաւանքին ատեն: Ասոր աստուծոյ ուղեալ իր բեւեռագիր նամակին մէջ կուտայ գրաւուած աւարին ցանկը, եւ անթիւ ոսկի, արծաթ, պղինձ եւ երկաթ իրերու հետ կը յիշէ նաեւ «թանկագին փայտեր եւ քարեր, փղոսկր եւ ճոխ կահկարասիք... փղոսկրէ եւ կարծր փայտէ դաշոյններ՝ արծաթ եւ փղոսկր երախակալներով... եւ փղոսկրէ մահճակալ արծաթ անկողնով:» (4) Փղոսկր կը բերուէր ի

(1) «Այլա» բառն այս մէկ անգամ միայն գործ է ածել Մովսէսը: Էմիլը կարմիր ցերկ է կարծում, որով ցերկում էին կաշին: Ռուսերէն «լաքա» պատասխանած շանկաշի է, որից ցերկում են ձեռնոցներ:» (Մ. Խորենացի Աւետար. Խ. Եպ. Սեփանէ էջ 435: Մանր. 405: հաբար. Խ. Եպ. Սեփանէ էջ 435: Մանր. 405:)

(2) Անդ, էջ 149: Հոս աւելցնեմ որ Ժ. դարուն Թրքահայաստանի, ի մասնաւորի Մուշի մէջ «շրեխի կեղեւով մուր կարմիր կը ցերկեն մորթեր:» (Միքայիլ Խորենացի, Տեղգրք. Ա. մաս էջ 35:)

(3) Գարեգին Եպ. Յովսէփեան, խօսելով Թարգմանչաց Աւետարանին մասին (1202-ին) Մասրեսի ցարին առիւ կ'ըսէ «Շրջանակներ եւ կամար եզերող գծեր ինչպէս եւ Մասրեսի լուսոյ պսակը կազմուած է պղինձի խոռո փռուց՝ խառնուած լափի հետ, կոմանչ հիմքի վերայ»: «Անահի» ամսաթերթ, Փարիզ 1911 թիւ 5-6 էջ 99:)

(4) «Բազմավեպ» 1928 էջ 283: Վանի բազաւորութիւնը. — բարգ. անգլ. իմ կողմէս:

յերկրէ բարբարոսաց, այսինքն Հնդկաստանէն: Հայոց ծանօթ էր նաեւ փիղը, փղորսութիւնը: Գրիգոր Մագիստրոս իր մէկ խրթին հատուածին մէջ այդ մասին կ'ակնարկէ, որ սապէս կը թարգմանուի Հ. Աճառեանէ «շուտ, զինուէ, զրահաւորուէ... անժանիք եւ անատամ փիղը դէմը կուգայ:» (1)

Վրթանէս Բերթոլդին համաձայն է. դարուն հայերէն Աւետարաններ կային որոնք կազմուած էին փղոսկրով: Այդ տեսակ կազմով Աւետարաններ շատ հազուագիւտ են այժմ, եւ հայերէն միայն հատ մը հասած է, ծանօթ իբր էջմիածնայ փղոսկրեայ կողքով Աւետարանը, կողք գոր Գարեգին Եպ. Յովսէփեան «ժազումով ոչ հայկական արուեստի գործ» կը նկատէ (2):

✱

Կողոպուտով, հարկով, իբր նուէր ստանալով, կամ գնելով, Արաբացիք ճոխացուցին իրենց խալիֆաներուն պալատներն ու մըզկիթները: «1067-ին Խալիֆաներէն մին բռնադատուեցաւ ծախել իր իմի հաւաքած գանձերը, որոնք կը բաղկանային, ի բաց առեալ զոհարեղէններն եւ զեղարուեստական գործերը, կապերաներու չորս հազար ծրարներէ: Տր. Մարթին կը յայտարարէ թէ այս ծրարներէն մին կը պարունակէր քանի մը հարիւր կատարեալ կապերաներ՝ որոնք մետաքսով և ոսկեթել հիւսուած էին, եւ որոնցմէ մին 300,000 տղար արժեցուցուած էր, եւ շինուած էր Խալիֆ Էլ-միւզ-լի-ալլաի օրով, Քրիստոսի 964-ին: Ամբողջութեամբ կապոյտ մետաքս էր, որուն վրայ պատկերացուած էին երկինք եւ երկիր, ծովերը եւ գետերը, ինչպէս նաեւ Մէքքէ եւ Մէտինէ քաղաքները:» (3)

Տարակոյս չունիմ որ այս հիւսուածեղէններուն մէկ մեծ մասը Հայաստան շինուած և Հայու աշխատութեան ու յղացման արտա-

(1) «Բազմավեպ» 1924 էջ 241: Մագիստրոսի բառերով, «փիղս արժանի անկառն»: Ան ունի ուրիշ անմեկնելի խրքնութիւններ ալ որոնք հետաքրքրական կ'երեւան ինձի:

(2) Տաքեւ, 1930 էջ 215:

(3) W. A. Hawley 1927 էջ 777:

զըռութիւնք էին, հոնկէ բերուած՝ ալլաղան միջոցներով: Անոնց մէջ ըլլալու էին նաեւ Հայաստանէն դուրս հաստատուած հայ վարպետներու գործերն ալ, որովհետեւ գիտենք թէ հայ վարպետներ կային Գահիրէէն մինչեւ Սմրղանա, Պաղատէն մինչեւ Կ. Պոլիս, Կաֆֆա, եւ կեդրոնական ու հիւսիսային Եւրոպա: Այս հայ վարպետներուն շատ մը աշխատութիւնները օտար արուեստի, ճաշակի, հասկացողութեան եւ ըմբռնման խտացումներ են, քիչ հայ նկարագիր ունեցող, թէեւ հայ արուեստաւորէն բաղադրուած եւ շարադրուած, ու անոր արհեստական կարողութեամբ արտադրուած, սակայն այսու հանդերձ անոնք կը մնան դասակարգուած իբր օտարի գործ: (1) Այս կէտը ընդունուած է արդի հեղինակութիւններէ, որոնցմէ մին խօսելով արաբական ճոխ հաւաքմանց մասին՝ կ'ըսէ «Անկատար վկայութիւններ որոնք մեզի հասած են ցոյց կուտան որ այս շրջանի լաւագոյն գորգի հաւաքածոները կը զըռնուէին Սուրիոյ եւ Եգիպտոսի մզկիթներուն եւ պալատներուն մէջ որով հետեցուած է որ ատոնք հիւսուած են քնիկ արհեստաւորներու կողմէ: Որոշ չափով մը ասիկա անտարակուսելի կերպով ճիշտ է, ինչու որ գորգաշինութիւնը այս երկրին հնագոյն արհեստներէն մին էր: Բայց աւելի հաւանական է որ անոնց մեծագոյն մասը ուրիշ տեղ շինուած էին եւ յետոյ ձեռք անցուած, զնելով կամ իբր նուէր ստանալով: Ոմանք շինուած էին Հայաստան, Ասորեստան եւ Թուրքիստան:» (2)

(1) Ասոնցմէ ոմանք երբեմն ունին հայերէն յիշատակարաններ կամ ուրիշ շատ կարկառուն փաստեր իրենց ծագումը մասնաւոր: Օրինակ «Բսկական Ֆերադան (պարսիկ) գորգի մը վրայ 1750 թուականէն մեկ կը գտնենք հայերէն յիշատակարան մը գրուած բանասեր մը, եւ շատ հարստօրէն նկարագրուած ցոյցագոյն մեջ:» (Martin, A History of Oriental Rugs էջ 88) Ուրիշ մըն ալ կայ Fine Carpets in the Victoria and Albert Museum հասոյին մէջ, գորգի շինուած բարձրասիւնան կոնստանդուպոլիսի մը շուրջաւոր, պարսիկ արուեստի գործ սակայն հայ արուեստաւորի շինուած: Գործին ֆրիսոնեական պատկերներէն մեկուն մէջ կ'երեւայ Յիսուս Քրիստոս:

(2) W. A. Hawley 1927 էջ 77:

Ինչպէս ցոյց տուի, արաբական ալլաղ հըսկայ հաւաքումները ոչ մէկ երկրի մը, եւ ոչ ալ մէկ խալիֆայի մը, շինելու կամ հաւաքելու կարողութեամբ կարելի էր ի մի բերել: Դարեր ու ժողովուրդներ կատարած են ալլաղ անոման աշխատութիւնը, որուն մէջ Հայը ունեցած է իր առիւծի բաժինը: Ընդ ալ ինչպէս որ յետոյ ալ հայ հանճարի ճարտարութիւնը գոհացուց, իր գեղակերտ եւ հրաշալի արտայայտութիւններով, Պարսից Շահերը, Սելճուքներուն եւ Օսմանցւոց Սուլթանները: Գոնիայէն մինչեւ Պոլիս, Սպահանէն մինչեւ Սուրիոյ անկիւնները, ամէն կողմ ցանց հայ արուեստագէտը իր հրաշակերտները: Մոնկոլներուն նման (1), Սուլթաններն ալ գինքը բոնագաղթ կ'ընէին՝ Հայութեան ստեղծագործող ուժերը ըստ կամ տանելով իրենց երկիրը եւ գործածելով: (2) Նոյնը նաեւ Շահե

(1) Թիմուրլենկ «արեւելեց Դամասկոսի վրայ, որուն բնակչաց դեմ շատ զայրացած էր, որովհետեւ հարկ չէին վճարեր, եւ բանասեր էին իր դեսպանը, եւ մտաւ անոնց փաղաք, եւ կործանեց: Բոլոր անոնք որ արուեստագէտ էին իրեն հետ Սրմրղանի տաւ, ներմակ թաքարներու եւ Սեբասիոյ ժողովուրդին հետ, որոնց, մեզ բազմաթիւ հայ ֆրիսոնեաներ կային:» (Ruy Gonzalez, Narrative, 1859 London):

(2) Սուլթան Սելիմ 1514ին «անցած քաղաքով թօգաս՝ հասաւ Սվազ եւ անկէ ալ Երզնկա, մեծ կողպոյս քնելով, եւ ժողովուրդէն շատեր խրկելով Ամասիա եւ Կ. Պոլիս. զխաւոքաւոր արուեստագէտներ եւ հարստ արհեստաւորներ:» (G. M. Angiolelle's Narrative, — Lond. 1878 էջ 119) «Կ. Պոլսոյ եւ Փոքր Ասիոյ մէջ Հայերը նկատուած են շատ հարստ արհեստաւորներ:» (Martin, էջ 88): Կ'արժէ յիշել որ Ժ. Գարու Երզնկացի սիրակալ Թախաթան (Zaratan) Լեկիքիմուրի առջեւ Երզնկայի ֆրիսոնեից այսինքն Հայոց համար բրած պաշտպանողական արդարացման մէջ կ'ըսէր թէ «կ'ակնկալէր օգտուի անոնց հարստ արուեստաւորներէն:» (Narrative, Ruy Gonzalez, London 1859):

բուն կողմէ (1) որոնք Պարսկաստանի մէջ գեղեցիկ գործեր արտադրել կուտային բոնագաղթ հայ կարողութեանց ձեռքով, գորգէն մինչեւ մզկիթ, գոհարեղէնէ մինչեւ դամբարան: Կ. Պոլսոյ մէջ Հայը կը շինէր Սուլթաններուն պալատները, մզկիթները, հոյա-կապ շէնքերը. նոյն իսկ նամակադրոշմին մէջ 20րդ դարուն Հայուն ճաշակը կ'երեւար, կը ստեղծէր:

✱

Մինչեւ հիմակ տուած վկայութիւններս ցոյց կուտան որ հայկական գեղարուեստ մը կար, արուեստ մը որ աշխարհահռչակ էր, ծանօթ Արաբացւոց, որով երբ անոնք է. դարէն սկսեալ նախ գինւորական շփմամբ եւ յետոյ քաղաքական, ու հուսկ՝ մշակոյթով յարաբերութիւն ունեցան Հայաստանի եւ Հայութեան հետ, զնահատեցին զայն ու ստա-րեցին անոր զարգացման, ու այսպէսով երկու արուեստներն իրարու հետ ունեցան խառնուրդներ, եւ անոնցմէ իւրաքանչիւրը ձգեց իր ազդեցութիւնը միւսին վրայ:

Այս մասին ընդարձակ կերպով պրպտումներ չեն եղած մեր մէջ՝ լոյս հանելու համար բոլոր այն տուեալները որոնք այս նիւթին կը պատկանին: Յարաբերութեանց պատմական երկար ժամանակամիջոցէն, նաեւ քիչ շատ բարեկամական երեւոյթէն, դատելով, համոզուած եմ որ շատ աւելի նիւթ կայ քան ինչ որ կարելի է ներկայիս տուեալներովը ենթադրել: Ասոր աչքի դարձող նմոյշ մըն է հնագիր Յաճախապատում մը, մաղաղաթեայ, որուն թ. դարուն պատկանելուն մասին պատմաբանութիւններ կան: Այս հայերէն ձեռագիրը թանկագին տուեալ մըն է հայ-արաբ արուեստի խառնուրդներուն կամ փոխա-րաբ արուեստի թանկագին տուեալ մըն է հայ-արաբ ազդեցութեանց մասին: Զեռագիրը կը պատկանի Տիար Երուանդ Ալեանքի ի Կ. Պոլիս, որ ինքն իսկ հրատարակած է պէտք եղած ծանօթութիւնները: «Թոշնագիր՝ չկայ, դէմք՝ չկայ, յուն. արուեստի ազդեցութիւն՝ երբեք. մանրանկարք են բոյսեր, ծաղիկ կամ

(1) «Գիտենք թէ Նասիր Շահ ֆրիսոնեայ գործաւորներ գործածեց կառուցանելու համար Մեշասի իր դամբարանը:» (Martin էջ 88): Թող միւս Շահերուն բրած:

միջատ: Գրքին մէջ կան բազմաթիւ արաբ երփն երփն վերաառութիւնք, ասոնք կը կարգացուն ընտուլ ուլլախ, Լալլախ ու վալլախ, Լալլախ իլալլախ լա շէրիք-է, եւն. ճշգրտագէտ գրուած Ապստեան հարստութեան Բ. շրջանի քիւֆի տառերով. աւելի նուրբ շեղակի ու շղթայաշար, ինչ որ հաստատուն վկայութիւն մըն է արաբ շրջանէն մնացած ըլլալուն:» (1) Այս ձեռագրին արաբատառ զարդերուն մասին զանազան կարծիքներ արտայայտուեցան, սակայն ինչ որ ալ ըլլայ, սա որոշ է որ հնագոյն հայ ձեռագրի մը մէջ արաբ զարդեր կը գտնուին, եւ մանաւանդ գործածուած են իբր զարդ: Ըստ իս ձեռագիրը գրուած է արաբական ազդեցութեան շրջանին, այդ երկու արուեստից յարաբերութեանց սկիզբը, Հայաստանէն դուրս եւ արաբական արուեստի կեդրոնի մը մէջ, գուցէ նոյն իսկ Եգիպտոս, ատեն մը երբ արաբական արուեստը դեռ չէր մարսուած մեր մօտ եւ կերպով մը հայացած: Ասիկա միակ օրինակը չէ՝ որ ցոյց կուտայ օտար կեդրոններու մէջ օտար արուեստով ծաղկուած ձեռագիրներ (2), ո՛չ ալ առանձին վկայ մը որ ցոյց կուտայ քիւֆի արաբական գրերու արուեստէն ներշնչուած հայկական արուեստի մը ճիւղաւորումը: Անտարակոյս ինչպէս ուրիշ տիրապետող ուստաններու մէջ,

(1) Հնագիր «Յանախապատում» մը: Եդուարդ Ալեանքեան: Հմ. Թեոդիկ 1927 էջ 464: Հոսկի արագրելով կը հրատարակել երկու նկարներ, աս քիւ 8 եւ 9:

(2) Իբր օրինակ յիշեմ «Էջմ. քիւ 99/94, մագաղաք, աւելի անկիւնաւոր, քան բոլորգիր, գուցէ լախիներէն ազդեցութեամբ, գրուած եւ նկարագրուած է Ասուածասուր Բահանայի ձեռնով 1324 թուին, «յախարհա Ֆրանգաց ի փաղախ ձեռն, Անոն նգնաւորի յանձնարարութեամբ: Նկարչութիւնն էլ արեւմեան գգալի ազդեցութիւնն է կրում:» Նաեւ «Քաջբերունեաց երկրից կարապետ ոմն արեւնի տիման պաշի 1314 թուին գնալով Իսպիայի Պերունիա փաղաք, գրել է տուել այնտեղ մի պատմական աւեստական:» (Տես «Տաքել» 1930 էջ 229 եւ էջ 210 վերջնոյն մասին նաեւ «Սիսուան» Հ. Ալեանի էջ 520:)

նոյնպէս եւ Պաղտատ կամ ալլուր արար մը-
շակոյթի կեդրոններու մէջ կային հայ քա-
րակոփներ, քանդակագործներ, ճարտարա-
պետներ եւ հիւսողներ, որոնք ատենուան սո-
վորութեանց համաձայն ստիպուած էին եր-
կար յիշատակարաններ եւ վերտառութիւն-
ներ ներմուծել իրենց ձեռակերտներուն,
ղրանց, պատուհաններուն, կապերտներուն
եւ այլ շուրջ, եւ այս գործեանց ամենամեծ
մասը առնուած ըլլալով քիւֆի¹⁾ գրաձեւով
Ղուրանէն, ամէն արտադրութեանց մէջ ալ
այդ գրաձեւը՝ Ղուրանէն տարբեր գրութեանց
մէջ իսկ՝ տիրապետեց, այսպէս անժխտելի-
օրէն հայ արհեստաւորին եւ արուեստագէտին
վրայ թողուց իր ազդեցութիւնը. որով ներ-
մուծուեցաւ Հայաստան եւ հայկական արուես-
տին մէջ:

Այս տեսակէտս կը հաստատուի նաեւ հայ
գորգերու եւ կապերտներու զարդարանքնե-
րուն մէջ սպրդած գծաձեւերով: Հանս Մէմ-
լինկի (1430-1494) Ս. Կոյսին մէկ նկարը
(պատկեր թիւ 1) որ կը գտնուի Ֆլորէնս քա-
ղաքին Արքայական Ուֆֆիձի նկարա-
սրահներուն մէջ, ունի Ս. Կոյսին ոտ-
քերուն տակ փռուած գորգ մը որուն մանրա-
մասնութիւնները շատ որոշ կերպով կ'երե-
ւան (1): Գորգիս բոլոր յատկանիշներն ալ
հայկական են, գոյները, մանաւանդ գծագրու-
թիւնը: Շրջագօտին իր կազմութեամբ նշա-
նակելի է եւ բոլոր հին գորգերու պէս պարզ
ու խիստ նեղ: Մէմլինկ Հափագանց խղճմը-
տանքով եւ ճշտութեամբ ներկայացուցած է
գորգի թանկագին այս նմոյշը, այնքան որ
կապերուն ինքնութիւնն իսկ ցոյց տրուած է,
այսպէսով նմոյշը կ'ըլլայ անտարակուսելի
վաւերականութեամբ: Ինչպէս ըսի, գորգին
գծագրութիւնը կը ներկայացուի շատ որոշ,
երեք անշատ՝ ընդհանուր գծերով՝ խաչաձեւ
ամբողջութիւններ գորգին զլխաւոր յատակը
կը գրաւեն, մինչ եզերքներէն դուրս երկնցող
չորս զարդեր (գորգին երկայնքը կազմող ի-

(1) Նման գորգի օրինակ մը եւս գործա-
ծած է Հանս Մէմլինկ 1475ի իր մէկ նկարին
մէջ որ այժմ կը պատկանի Hon. Andrew W.
Mellon մեծախարուստ Սմիթսոնիանին: Նկարին
անունն է «Madonna and Child with Angels»:

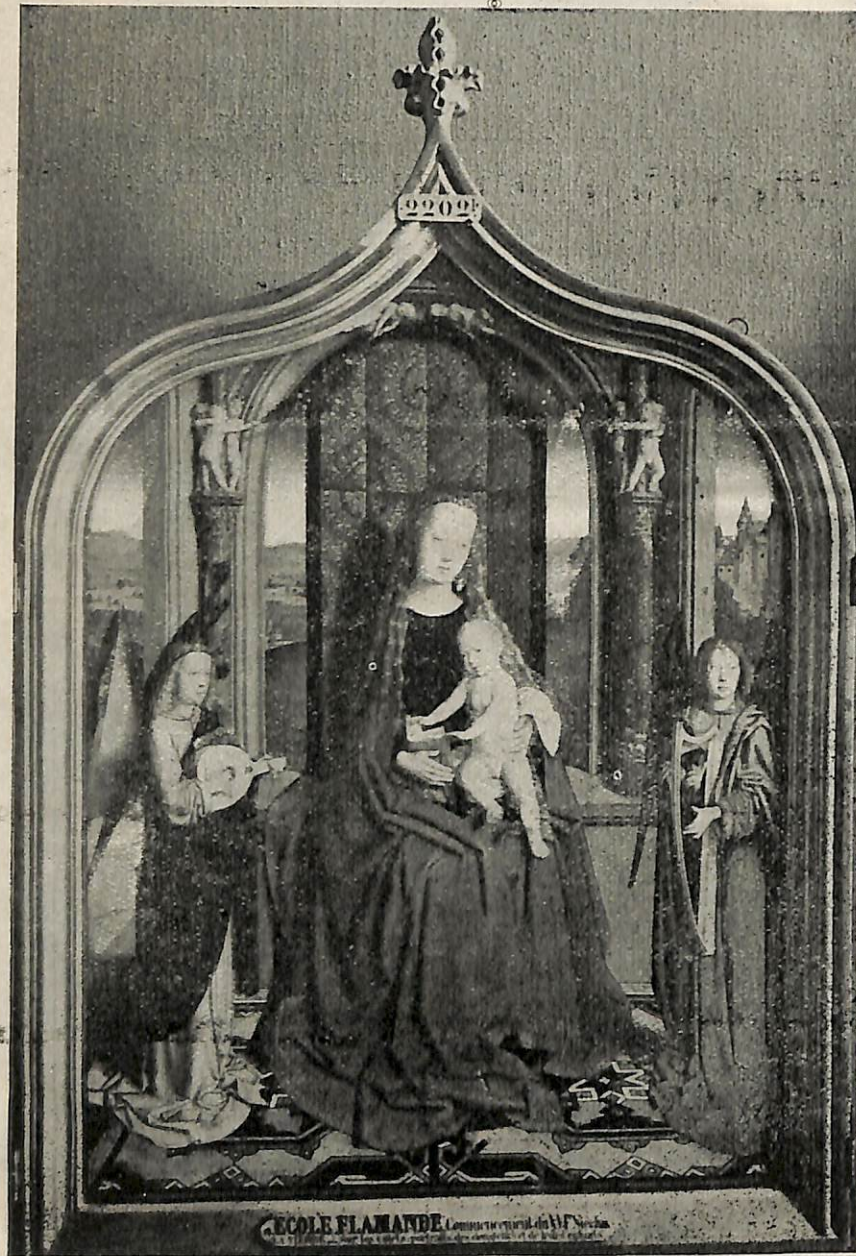
րաքանչիւր կողմէն երկու հատ) կուգան հա-
ւասարապէս լեցնել զլխաւոր զարդերուն մէջ-
տեղի բացը: Այս վերջին զարդերը կը յիշե-
ցնեն Հայ եկեղեցւոյ կաթողիկէն, աւելի ճիշտ՝
Հայ Առաքելական եկեղեցւոյ քահանայից
թաւապատ փակեղը, որուն վրայ սակայն
գորգին գծադրիչը շատ պարզ եւ անտարա-
կուսելի հայկական խաչ մըն է կանգնեց. դի-
տել տալ կ'ուզեմ որ այս խաչազարդ կաթո-
ղիկէներէն (կամ փակեղներէն) չորս հատ ի-
րարու հակոտնեայ գետեղելով կ'ունենանք
Մէմլինկի նկարին գորգին կեդրոնական կամ
զլխաւոր բուն զարդերը, քիչ մը յաւելուա-
ծով, ատամնաձեւ: Գծագրութեան ամբողջու-
թիւնը դիւրաւ կը յիշեցնէ հայկական հիւս-
կէնկար մը, հնագոյն հայ խաչքարերու, ճար-
տարապետական զարդերու եւ նոյն իսկ ձե-
ռագրաց եւ անոնց կողքաքանդակներուն մէջ
յաճախակի կրկնուած ու ծանօթ: Այս նկա-
րին գորգին պարզ երկրաչափական գծագրու-
թիւնները սակայն աշխատած են ճոխացնել
եկամուտ՝ ոչ-հայ ծագմամբ՝ զարդերով, որոնք
զարմանալի կերպով հնագիւր հայ Յաճախա-
պատումի արար զարդագրերուն կը նմանին, եւ
որով իրենց քիւֆի ծագումը կը յայտնաբերեն:
Արդ այս գորգին գծագրութեան ծագումը ա-
նուրանալիօրէն հայկական է, դուցէ գորգն
իսկ՝ հայու ձեռաց արդիւնք, որ ժն. դարէն
առաջ հայ վաճառականներու չնորհիւ տար-
ուած է Եւրոպա, եւ հոն վաճառուած, կամ
տարբեր միջոցաւ մը նշանաւոր նկարիչ Հանս
Մէմլինկի ձեռքը անցած եւ անոր նկարին մէջ
գործածուած է: Նոյն շրջանէն եւ նոյն գծագ-
րական արուեստէն հասած է ուրիշ նմոյշ մըն
ալ (նկար թիւ 2): Այս ալ հին իւղանկար մըն
է ուր անծանօթ նկարիչը Մէմլինկի գորգին
յատկանիշներով ուրիշ գորգ մը փռած է Ս.
Կոյսին ոտքերուն տակ: Թէեւ մանրամասնու-
թեանց մէջ կը տարբերին այս երկու նմոյշնե-
րը, սակայն զլխաւոր գծերուն, արուեստի ամ-
բողջութեան մէջ չափազանց մօտ են թէ՛ ըս-
տեղծագործական ժամանակով, թէ՛ տեղով:
Նիւթն չափազանց պիտի երկարի, եւ մեծա-
պէս մասնագիտական պիտի ըլլայ, եթէ աւե-
լի երկար ծանրանամ այս երկուքին յարաբե-

Պատկեր 1.— Հանս Մեմլինկ, 1430—1484.— Տիրամայր, Յիսուս մանուկը
եւ հրեշտակներ. Ուֆֆիձի մուսեոն, Ֆլորէնս (Ուսարուքեանք
դիտել Տիրամոր ոսկերուն սակ փռուած հայկական գորգը
որուն վրայ քիւֆի գրաձեւերէն յառաջացած գրաձեւեր կ'երեւան որոշ
սեւ ցաւ իմ Ա. գծագրութիւնս:)

բութեան վրայ, թող որ ուսումնասիրութեան նպատակն ալ այդ չէ: Այս երկու գորգի օրինակներն ալ լուռ վկայ են հայկական գեղարուեստին, ցոյց կուտան թէ հին հայ գորգերու արուեստին եւ միւս Հայ արուեստին մէջ խնամութիւն եւ կապակցութիւն կար. ասիկա կարեւոր է որովհետեւ կարգ մը գորգներ չեն

կրցած այդպիսի կապակցութիւն մը նշմարել, որով ինքզինքնուն տունն ազատութիւն կասկածելու համար թէ ինչ որ հայկական կը նկատուի՝ գորգի արուեստին մէջ՝ հայկական չէ, քանի որ ատոնց եւ ծանօթ ուրիշ Հայ արուեստներու միջեւ կապակցութիւն գոյութիւն չունի. բայց վերոյիշեալ նմուշներն ալ աւելի կա-

Պատկեր 2. — Տիրամայր, Յիսուս մանուկը, հրեշտակներ. — Դործ Ֆլաման դպրոցի, ԺԶ. դարու սկիզբ:

րեւոր են որովհետեւ ցոյց կուտան Արարական գեղարուեստին Հայկականին վրայ ազդեցութեան գոյութիւնը, եւ այդ ազդեցութեան նախնական, սկզբնական շրջանը: Վերի նմուշ-

կու հարկը տարիով նկարներուն ժամանակէն աւելի չին ըլլալ, իսկ գորգերուն գծագրութեան գոյութիւնը աւելի չին, մինչեւ իսկ Թ. դարէն, երբ Արար ազդեցութիւնը սկսած ըլ-

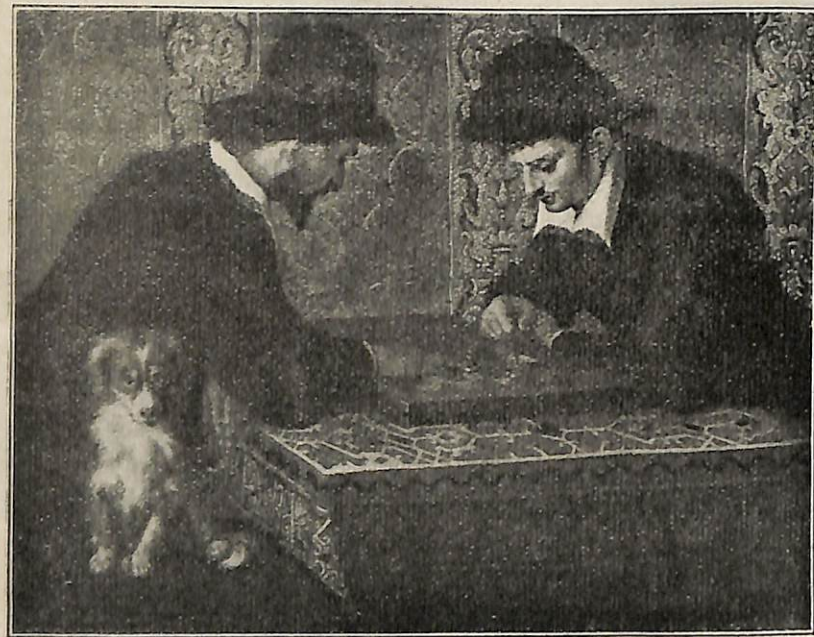
Պատկեր 3. — Կիրանայո. — Տիրամայր, Յիսուս մանուկը, հրեշտակներ եւ սուրբեր, Ֆլորենտի Ուֆֆիճի Մուսեոն: Այս գորգի գոթի արուեստը արաբական ազդեցութիւն ցոյց կուտայ: Կը համապատասխանէ Բուպանեւուն (սեւ նմանութիւնը Բ. գծագրութեան մեջի երեք գոթներուն հետ:

ները ԺԵ. ԺԶ. դարու հնութիւն մը ունին, թէեւ այդ հնութիւնը միայն նկարներունը ըլլալով գորգերուն չէ կարելի վերագրել, եւ ասոնք նմուշները կարելի է որ եղած ըլլան վերջնագոյն օրինակումներէն աւելի չին գը-

լալու է Հայ գեղարուեստի, գիտութեան եւ շատ քիչ նաեւ գուցէ գրականութեան մէջ, եւ այս նմուշները կարելի է որ եղած ըլլան վերջնագոյն օրինակումներէն աւելի չին գը-

ծածակներուն: Այսպէս համոզուելու համար փաստեր ալ ունիմ: ԺԵ. դարէն ուրիշ նկարի մը մէջ կը ներկայացուի ուրիշ Հայ գորգ մը ուր սակայն կ'երեւան կատարելապէս հայացած, եւ զարդացած, Արար գեղարուեստէն յառաջացած քիւֆի գրաճեւերէն ստեղծուած գրծածակներ. արդ այդ աստիճան զարդացման եւ մանաւանդ հայացման հասնելու համար՝ մանաւանդ նկատի ունենալով (աստ) թիւ 1 եւ 2 նկարներուն նմոյշները՝ գոնէ երեք չորս դարու ժամանակամիջոց մը պէտք է: Այս վերջին նըմոյշը կը գտնուի Կերլանտայօի (1449-1494) Ս. Կոյսի մէկ նկարին մէջ (նկար թիւ 3), նոյնպէս Ֆլորէնտի Արքունի նկարասրահներէն: Այս գորգին գլխաւոր շրջագծուոյն մէջ որոշ կերպով կ'երեւան քիւֆի գրաճեւեր, մինչ գորգին բուն յատակը կը զարդարեն հայկական յատկանիշներով գծածակներ, որոնք այսօր իսկ հասարակօրէն Հայկական Կովկասի գործուածք-

թիւնն են ամբողջ գօտուոյն վրայ, իրարու հետ չեն շփախուած, ինչպէս որ է քիւֆի գրաճեւերը, որով ցոյց կը տրուի թէ այս գծածակները քիւֆի գրին ընդհանուր նկարագրէն միայն օգտուած են: Քիւֆի գրաճեւերուն գլխաւորարար գորգին գօտուոյն մէջ գործածուելուն պատճառը կարելի է բացատրել, որովհետեւ բոլոր քիւֆի գրով յիշատակարանները հաւասար նեղութեամբ շերտերու վրայ քանդակուած էին՝ ներկայացնելով գուգահեռական կողերով ժապաւէն մը որ ընդհանրապէս Արարական (կամ մասմետական) շէնքերուն դրանց եւ պատուհաններու եզերքը՝ գորգի մը շրջագծուոյն հանգոյն՝ գետեղուած էր: Քիւֆի գրաճեւ շրջագծուով արդի գորգերուն մեծամասնութիւնը, եթէ չըսեմ ամբողջութիւնը, ունի կեդրոնի գրծագրութիւններ որոնք կաղմութեամբ, ծագումով բոլորովին տարբեր են, կամ կը ներկայացնեն ակնառու անկապակցութիւն մը, թէեւ

Պատկեր 4. - Նկար՝ յօրհնուած 1590ին, կը գտնուի Քայզր Ֆրեդերիկ մուսէոնը:

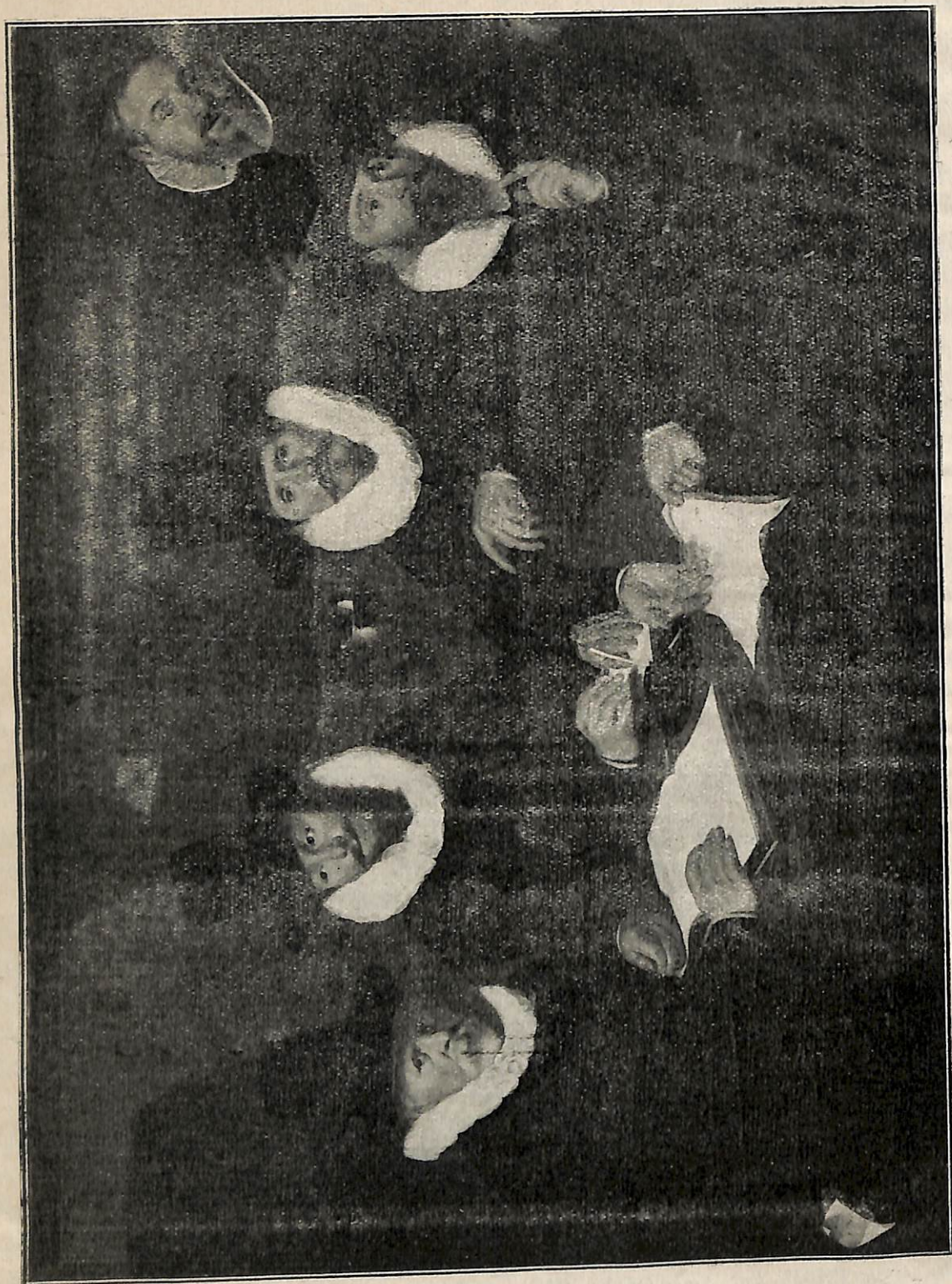
ներուն մէջ կը կիրարկուին: Կ'արժէ դիտել որ այս գորգին շրջագծուոյն մէջ երեւցած քիւֆի գրաճեւերը համաչափ եւ համանման բաժանումներ ունին եւ նոյն գծագրութեան կրկնու-

հասած են նմոյշներ որոնք տարբեր ցոյց կուտան, եւ սակայն այդ նմոյշները գրեթէ ԺԵ. դարէն ըլլալու չափ նոր են: Օրինակ Kaiser Frederik Museumի թիւ 1665 նկարը (աստ

նկար թիւ 4): Այս նկարին մէջ գործածուած է գորգ մը որ փոխուած է սեղանի մը վրայ երկու ճատրակ խաղացողներու միջեւ: Գորգին մէկ կարեւոր մասը, պէտք եղածին չափ, կ'երեւայ, որ ցոյց կուտայ քիւֆի ազդեցութիւն թէ՛ գօտուոյն եւ թէ՛ կեդրոնին վրայ: Գծագրութիւնը եղած է որոշ, հակառակ որ պէտք եղած կանոնաւորութեան խնամք չէ տարուած, սակայն ուշադրութեամբ դիտելով կարելի է Մէմլինկի (նկար թիւ 1) գործածած գորգին կեդրոնի գրծածակները նոյնացնել 1590ին գծուած այս նկարին գորգին կեդրոնի գծագրութեանց հետ: Աւելցնեմ որ յատակի գծածակներուն որքանք քիւֆի ազդեցութիւն եւ որքանք բուն հայացածին արուեստ է, կարելի է զանազանել եւ ճշդել, ինչ որ նիւթէս դուրս կ'իյնայ: Հայ - Արար (քիւֆի) արուեստին խառնուրդը հետզհետէ աւելի կատարեալ եղած է եւ գրեթէ ի մի ձուլուած: Այս ձուլման օժանդակած է անշուշտ Մէմլինկի օրինակին նման հայկական գծածակն աստիճանական վառաստեղծը եւ եղծումը, (կրնամ ըսել կատարեալ խառնուրդը) որ ԺԵ. դարէն գոնէ սկսելով 1590ին արդէն մեծապէս տեղի ունեցած, եւ մինչեւ մեր օրերը հասած է: Եւ ԺԶ. դարէն սկսեալ, թէ՛ կեդրոնի եւ թէ՛ գօտուոյ համաձայնութեամբ, երկուքն ալ քիւֆի ազդեցութիւնը իւրացուցած, հայացուցած եւ իրարու ընկերացած: Բազմատեղով գօտիները, Մէմլինկեան օրինակը ցոյց չի տար ոչ մէկ ազդեցութիւն որ կարելի ըլլայ Արարական - քիւֆի նկատել, թէեւ Տ. Կերլանտայօի (թիւ 3) օրինակին գօտին ցոյց կուտայ որ Մէմլինկի ժամանակ՝ ԺԵ. դարուն՝ կատարեալ քիւֆի ծագմամբ զարդացած գօտիներով գորգեր կային (բայց յատակը ցոյց չի տար որեւէ քիւֆի ազդեցութիւն եւ գօտին յատակէն անկախ երեւոյթով մը գոյութիւնը կը պահէ): Եւ ահա 1590ին կը հանդիպինք թէ՛ գօտիով եւ թէ՛ յատակով իրարու համապատասխանող, եւ երկուքն ալ քիւֆի ազդեցութեան ենթարկուած, գորգերու Ա. օրինակին, թէեւ թէ՛ յատակին եւ թէ՛ գօտուոյն մէջ եղծու-

մը եւ վառաստեղծը մեծ չափերով տարբերող փոփոխակներ ստեղծած են իրենց հնագոյն նախազաղափարներուն: Քիչ մըն ալ յառաջանալով կը տեսնենք թէ նոյն իսկ 1700ին շինուած Գոհարի գորգին գօտին ունի նշմարելի փոփոխակ մը քիւֆի գծածակներուն, մինչ գծերու տարտամ նմանութիւն մ'ալ կարելի է տեսնել Werner Van Velckertի (1580-1630) մէկ նկարին մէջ գործածուած յատակին մէջ (նկար թիւ 5), հազիւ նշմարելի եւ սակայն որոշ կերպով փոփոխակ մըն է չաճազանց այլասերած Մէմլինկեան նախօրինակին:

Դժուար չէ հաւատալ որ հին աստիճանները Արարացուց խալիֆաներուն համար Հայաստանի մէջ եւ անկէ դուրս հայ արհեստագործներէ շինուեցան գորգեր, որոնց մէջ գլխաւորաբար Ղուրանէն առնուած սուրբ տողեր իբր գօտի գործածուեցան. ասոր կը հանդիպինք ԺԶ. դարէն վերջ Սիւրիա, Պարսկաստան, Արեւմտեան Փոքր Ասիա, եւ ուրիշ մասմետական երկիրներու մէջ գործուած գորգերուն մէջ, թէեւ Հայաստանի եւ Հայոց վարպետներուն մօտ ԺԶ. դարէն առաջ միայն գոյութիւն ունեցած ըլլալը կը հաստատենք: Երբ Հայաստան ԺԵ. ԺԶ. դարէն վերջ ա'լ աւելի կաշկանդուեցաւ եկեղր վառաստեղծ մասմետական տիրապետութենէն, եւ սկսաւ օրհասական կեանք մը ապրել անոր վայրագութեանց ճիրաններուն եւ տգէտ այլամեթ դասակարգութեանց մէջ, որոնք ոչ մէկ գեղարուեստական մշակոյթ կամ քաղաքակրթութիւն կ'ուզէին ճանչնալ, բուն երկիրը սկսաւ պարպուիլ իր ստեղծագործող, աւելի բարձր մշակոյթով բնիկ տարրէն. այս պարպումը աւելի փոքր չափերով սկսած էր Բիւզանդական, հին Պարսկական տիրապետութեանց շրջանին, կրօնական եւ զինուորա-քաղաքական նպատակներով եւ Մեծ Հայաստանի արտաքին շրջաններէն միայն, սակայն հետզհետէ աւելի աղէտալի երեւոյթ մը ստացաւ Հայակիւիկեան գաղթմամբ, նաեւ Արծրունեաց Սեւեքերիմի եւ ուրիշ Հայ իշխանապետներու ընդհանուր գաղ-

Պատկեր Ծ. — Նկար վերներ վան վերքերի (Ամսթերդամ, 1580—1630)՝ կր գանուի փերլինի ֆայլըր քրետերիք մուսկնը:

ԿԵ ԶԺ
(182-59)
1321-2002

թերով, որոնք Մեծ Հայքի փրուզման ներքին մեծագոյն պատճառները եղան, սատարելով Հայ անկախութեան ինքնասպանութեան. վերջապէս ԺԳ. դարէն սկսեալ Լէնկթիմուրի եւ այլ Սելճուքներու եւ Թաթարներու հսկայական բռնազաղթերը որոնք Հայաստանի լաւագոյն տարրերը զատելով իր բնակչութեան մէջէն տարին Պարսկաստանի անապատները ծաղկեցնելու, մինչ մաղապուրծ եղած ստուարաթիւ հայ փախստական զաղթականութիւնները Խրբիմի, Հիւսիսային Պալքանեան հողամասին, եւ Արեւելեան ու Կեդրոնական Եւրոպայի մէջ Ժամանակաւոր կեանքի եւ ինչքի ապահովութիւն կը գտնէին՝ հուսկ բարոյապէս եւ ազգովին ձուլուելու եւ կորսուելու համար: Սակայն տակաւին երկրին մէջ կը մնար՝ թէեւ կոտորակեալ՝ ստեղծագործող տարր, որ կ'արտաբերէր, կը շինէր տուեալ պայմաններով իսկ, մինչեւ որ ԺԶ., ԺԷ. դարու Թրքո-Պարսիկ պատերազմները, Պարսիկ Շահերու մեծածաւալ բռնազաղթերը, երկրին մէջ ստեղծուած քառասային վիճակը, մահմետական մոլեռանդութիւնը եւ բռնի հաւատաւորացութիւնը ընդմիջու ճգնաճիւղի վիճակները որեւէ ստեղծագործ աշխատանք, եւ արուեստական ու արհեստական ճոխ մշակոյթին տեղ գնում, եղծուած, անճանաչելի ըլլալու չափ հաշմուած մասունքներ մընացին, ինքզն ու ստորին կերպով վերապրելով այս անփառունակ շրջանին մէջ, որուն պայմաններուն տխրութիւնը չէ կարելի հարեւանցի աղնարկով մը չափել կամ գլխաւ: Հայաստան այսպէս ամալացաւ, զրկուեցաւ, կորուստուեցաւ, իր մշակոյթը նոր նուաճումներ չըրաւ, այլ ընդհակառակն սկսաւ յետադիմել, մայր դրամապլիսէն ուսող գործի մը պէս, բայց չընորհիւ Հայաշխարհի ինչ ինչ խուլ անկիւններուն, հեռուոր եւ անթափանցելի շրջաններուն, ուր մշակոյթը աւանդաբար շարունակեց ապրել բայց չկրցաւ ստեղծել, գոհացաւ միայն պահել աշխատելով ինչպէս որ ստացած էր այն փիւ մը բանը զոր հայ մեծ կեդրոնները զրկեցին:

ճոխ ստեղծագործման օրերուն ձեւակերպած ու տարածած էին: Գորգաշինութիւնը, մշակոյթին ապրող ճիւղերէն էր, որ կրցաւ իր գոյութիւնը քաշկրտել կղզիացած անթափանցելի հայ շրջաններու մէջ: Գորգաշինութեան զատ եւ արծաթագործութիւնը, մասամբ ալ հիւսուածեղէնները, վերապրեցան հոս ու հոն: Հայկական Կովկաս այդպիսի անկիւն մը ըլլալու շնորհքը ունէր, հոն շարունակեցին քիւֆի գծաձեւը, վիշապաձեւ գծագրութիւնները, հիւսկէնկար գծաձեւը եւ ուրիշ հայ գորգերու յատուկ գծագրական ստեղծագործութիւնները կիրարկել հիւսուած գորգերուն մէջ, թէեւ հազիւ ատոնց նկարագիրը պահելով: Ուրիշ մէկ երկար եւ անտիպ ուսումնասիրութեան մէջ կանոնաւոր կերպով իրարու յաջորդականօրէն շղթայուած ցոյց կուտամ այդ պանազան հայկական գծաձեւերու դարգացումը, կապակցութիւնը եւ խմբաւորումը, որոնց մասին հոս չեմ կրնար երկարել: Հայա-կովկասի աւանդապահութեան շնորհիւ, եւ իր բաղդատարար ապահով նիւթական գոյութեամբ, մինչեւ մեր օրերը հասան քիւֆի գրաձեւի ազդեցութենէն յառաջացած եւ հայացած գծագրութեամբ կամ յատկանիշներով գորգեր:

Կարելի է որ ոմանք առարկեն թէ ի՞նչ վաստ ունինք կարծելու համար որ քիւֆի գրաձեւ գծագրութիւնները հայկական ծագում ունին: Իբր պատասխան կ'ըսեմ որ, պարզ է թէ մահմետական մը չափով եղծէր, կապկէր իր սուրբ գրաձեւերը, այլ պիտի օրինակէր հարազատութեամբ եւ երկիւղածութեամբ, թող որ Ղուրանին մէկ տողը իր քիւֆի ձեւով աւելի գեղեցիկ, աւելի շահեկան եւ աւելի նպատակաւոր պիտի գտնէր: Մինչ քրիստոնեայ մը առանց տատամսելու, նոյն իսկ նպատակաւոր կերպով, պիտի ուզէր կեղծել, որովհետեւ Ղուրանը իրեն համար ատելի էր գայն պաշտող Ժողովուրդներու պէս, որ անոր անուամբ միշտ իր գլխուն ամէն տեսակ պատուհասներ կը բերէին, բայց ըլլալով խորապէս գեղարուեստասէր, ազդուելով քիւֆի գրաձեւին գե-

դեցկութենէն, պիտի ներշնչուէր անկից եւ գծագրութիւն մը պիտի կազմէր որ իր ատած կրօնքին եւ դրքին հետ որեւէ յարաբերութիւն չունենար, եւ նոյն ատեն ունենար անոր ճաշակաւոր արուեստը: Այդ քրիստոնեան, կազմաւորիչը եւ ստեղծագործողը քիւֆի գրածեւ-գծածեւերուն, տրուած պայմաններուն տակ միայն Հայը կրնար ըլլալ: Կարելի է աւելցնել նաեւ որ անուս մասմեաական հիւսողը իր խաթարած քիւֆի ղուրանեան գրութիւններէն հետզհետէ ծնունդ տուաւ քիւֆի գծածեւերուն. ասոր ալ պատասխանելով կ'ըսեմ թէ քիւֆի գրածեւ – գծածեւերը՝ ճաշակաւոր համաչափ ստեղծագործութիւն մը ըլլալուն համար՝ որքան հին այնքան համաչափ եւ այնքան ճաշակաւոր՝ միայն զարգացած գեղարուեստական հասկացողութեան ծնունդ կրնան ըլլալ, եւ զարգացած գեղարուեստական հասկացո-

Պատկեր 6.— Հարաւային կովկասի գորգ, ժը դարու վերջ. 8 ոտք 8 ինչիլ 3 ոտք 3 ինչիլ չափով:
(Մէթրոփոլիթէն միւզէում, Նիւ Եորք):

ղութեան. Հայ թէ մասմեաական, հիւանդը՝ գրագէտ ալ կ'ըլլար, կամ եթէ չէր՝ որ շատ հազուագիւտ է՝ կրնար շատ դիւրութեամբ գրագէտի օժանդակութիւնը վայելել: Ասկէ զատ մասմեաական մը՝ կեղծելով քիւֆին՝ համաչափ, համաձեւ կրկնութեան մը պէտք չունէր վերածելու, ինչպէս որ կը գտնեմ: Անտա-րակոյս գծածեւին ստեղծագործումէն կամ կազմաւորութենէն վերջ Հայուն հետ մասմե-տական հիւսողն ալ հաւատարմօրէն կամ տար-բերակներով շարունակեցին գործածել այս չոր-ջագօտիները եւ յատակները: Պերլին Քայգէր

Ֆրէտէրիք Թանգարանին մէջ 1929ին պարսկե-րէն հին ձեռագրաց կարգին տեսայ նաեւ հին պարսկերէն ձեռագիր մը մանրանկարով որուն մէջ գծուած գորգ մը որոշ կ'երեւար իր քիւֆի գրածեւ – գծածեւ գօտիով, որով ցոյց կը տըր-ուի թէ Հայուն մը չափ մասմեաական մ'ալ կրնար օրինակել հայկական այդ զարդածեւը: Մանրանկարին խիստ նման գորգ մը կայ Նիւ Եորքի Մեթրոփոլիթան Թանգարանին մէջ (նը-կար թիւ 6), իսկ առեւտուրի մէջ ալ կարելի է հանդիպիլ երբեմն այդպիսի գորգերու, հիւս-ուած 40–50 տարի առաջ, ծանօթ իբր Շիրվան եւ երբեմն իբր Գուլա:

Ուալթեր Ա. Հաուլէյ իր Oriental Rugs-ի մէջ հրատարակած է Նիւ Եորքի Թանգարանին այդ գորգը, նկար թիւ 41 (աստ թիւ 7), տակը նշանակելով Գուլա: Հաուլէյ Գուլա գորգե-րուն մասին կ'ըսէ «Տաղիսթանի գաւառին հա-

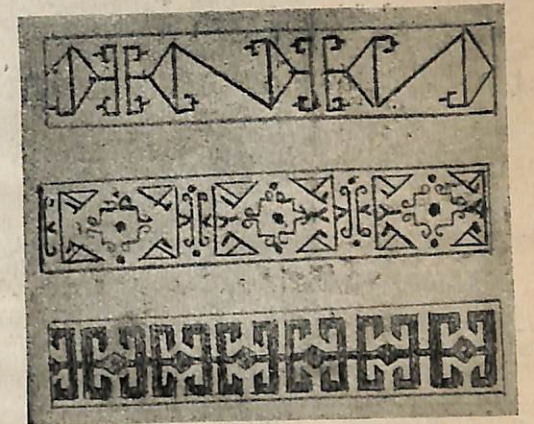
թիւնն ըլլան: Բայց միւս կողմէն շատեր ալ ու-նին քանի մը օտար յատկանիշներ բանուածքի կամ գծագրութեան, եւ ցոյց կուտան խնամու-թիւն աշխատութեանց հետ Շամախի մարդոց, որոնք կը բնակին կից շրջանի մը մէջ ի Շիր-վան» (1): Նախ քան աւելի բան մը ըսելս, միայն յիշեցնեմ որ Շիրվան եւ Տաղիսթան Հայոց հի-նէն ծանօթ Աղուանքը կամ Աղուանից աշխարհ-է (2): Հողամաս մը որ շատ կանուխ ժամա-նակներ իսկ Հայոց քաղաքական, կրօնական, մշակութային ազդեցութեան տակ էր գրեթէ բացարձակապէս վկայ նաեւ Իսլն Հաուլալ Ժ. դարուն. շատ վերջն է որ պարսիկ ազդեցու-թիւնը մուտ գտաւ հոն, մասնաւորաբար ԺԵ. դարէն վերջ, եւ հակառակ ատոր սակայն քիչ բան պարսիկ մշակոյթէն փոխ առնուած է այս շրջաններուն արուեստին մէջ որուն կորի-զը մնացած է հայ մշակոյթը: Հաուլէյի վկա-յութեան հանդէպ դիտել տալ կ'ուզեմ որ իբր Գուլաի արուեստ նկատուած գորգերը եւ ա-նոնց գծագրական տարբերակներ եւ բնօրինակ-ներ, գոյութիւն ունէին Գուլայի գոյութենէն առաջ, նոյն իսկ ԺԳ. դարէն: Յետոյ, ինչպէս ըսի, այս գորգերուն մէջ սպրդած պարսիկ ազդեցութիւնը ԺԶ. դարէն վերջ միայն եղած կրնայ ըլլալ: Ներկայիս ամենէն շատ հայկա-կան նկատուած գորգերը կուգային Շիրվանի, Շամախի, Քապրիսթանի, եւ քիչ մ'ալ Կէնճէի ու Քաղաքի շրջաններէն: Անոնք կը պահեն հին հայկական շատ մը յատկանիշներ, եւ արուես-տին հետ արհեստին ալ հայկական նկարագիրը քիչ շատ անաղարտութեամբ պահած են: Տր. Մարթին ծանօթ գորգագէտը առանց վա-րանելու կը յայտարարէ «Գուլա գորգերը զարգացումն են կանխագոյն հայկական գոր-

(1) Oriental Rugs, 1927, New - York, Walter A. Hawley, էջ 202 - 203:

(2) Մովս. Խորենացի Աշխարհարար, էջ 387 եւ 412:

գերու: Անոնք հիւսուած են ԺԷ. եւ ԺԸ. դա-րերուն» (1):

Դարձեալ Հաուլէյ կարգ մը գօտիներու մասին խօսելով կ'ըսէ (իր աշխատութեան Տախ-տակ 1 գօտի թիւ 16) «Կը ներկայացնեն գծա-ձեւեր որոնք կ'երեւան մեծ մասամբ հին Քա-պր եւ խնամի գորգերուն մէջ» (2): Յետոյ (իր տախտակ J գօտի թիւ 19 եւ 20) «Շատ հետա-քրքրական գօտիներ, որոնք յատկապէս կը գտնուին Տաղիսթանի եւ Շիրվանի շրջանի գորգերուն մէջ, կը ներկայացնեն քիւֆի գրա-ձեւը: Մասնաւորաբար յատկանշանական է հին Տաղիսթաններու եւ Քապրիսթաններու գօտիի գծածեւը, որ սակայն պէտք է Հայաստանէն

Պատկեր 7.— (Ա. Գծագրութիւն) Ուալթեր Հաու-լէյ ներկայացուցած գօտիները. քիւֆի գրածեւերով հայկական գօտիներու տարբերակներ:

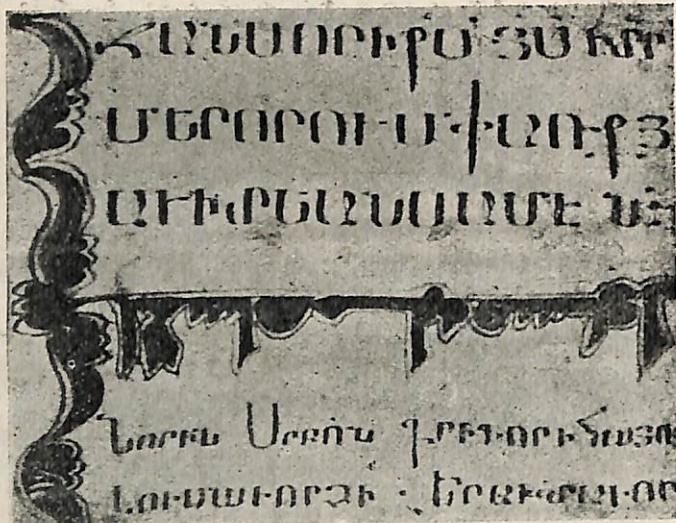
Շիրվանի վրայով փոխանցուած ըլլայ, որով-հետեւ կարելի է հետեւել անոր աստիճանական փոփոխութեան՝ Փոքր Ասիական գորգերու քիւ-ֆի գրածեւ գօտիներէն ԺԵ. դարու: Թիւ 20ը կը ներկայացնէ փակամիշ – շղթայ գծածեւը որ հաւանաբար ծագեցաւ Փոքր Ասիոյ մէջ, եւ

(1) Dr. F. R. Martin. - A History of Oriental Rugs Before 1800. - էջ 183:

(2) W. A. Hawley. - էջ 227: (Տես աստ տախտակ Բ. նկար 9):

որ երբեմն կը գտնուի Կովկասեան գորգերու մէջ»(1) : Ընդհանուր կերպով գրեթէ նոյն կարծիքն էմ, սակայն ունիմ վերապահումներ որոնց մասին երկար խօսեցայ այս գրութեան մէջ. այս վերապահումները կ'ամփոփեմ հոս : Նախ, յարգոյ հեղինակը Փոքր Ասիա ըսելով հաւանաբար կը հասկնայ Արեւմտեան Փոքր Ասիան, այսինքն հին Կապադովկիան իր հարաւային գրացիներով, որ Միջին դարերուն ծանօթ էր իբր Բարամանիա կամ Թուրքմանիա՝ կեդրոն ունենալով Քոնիան : Հաւելէյ կ'ուզէ հաստատել որ քիւֆի գրածեւ գծագրութիւնը նախ

րութեան կը յանձնեմ նոր կէտ մըն ալ, ԺԳ. դարուն արդէն Հայ - Արաբ գեղարուեստական խառնուրդը դոյացած էր. Մկրտ. Եպիսկ. Աղանունի խօսելով Բեթղէհէմի Ս. Մննդեան եկեղեցւոյն վրայօք կ'ըսէ. «Սիւնազարդ գաւթը երթալու համար կը մտնենք գաւթի փայտեայ աւազ դուռնէն, որ արաբական ոճով եւ գեղարուեստական մեծ արժէքով ունի խաչազարդ եւ քանդակազարդ ու գեղակերտ երկու փեղկեր որոնց մին կը կրէ հայերէն արձանագրութիւն մը հետեւեալ բովանդակութեամբ. ԹՎ. ՈՀԶ (1227) կազմեցաւ դուռս Ս. Աստ-

Պատկեր 8.— «Յաճախապատում»ի հնագիր օրինակի մը մէկ գլխազարդը (Յէոդիկի 1927 տարեցոյցին մէջ հրատարակուած) :

հոն գոյութիւն առաւ, ատիկա չեմ ընդունիր որովհետեւ ի Հայաստան հնագոյն փաստեր կան քիւֆի ազդեցութեան, ուր այդ գերը՝ քիւֆին՝ ոչ թէ իբր գիր այլ իբր զարդ գործածուած է նոյն իսկ Հայ Քրիստոնեայ ԺԱ. դարու ձեռագրի մը մէջ, Յաճախապատումին : Յետոյ պէտք չէ մոռնան որ գեղարուեստական արտագրիչ եւ գորգաչէն ուժերը հոն Հայ եւ Յոյն էին : Ասկէ զատ ծանրացայ ուրիշ փաստերովրայ ալ, քանի մը էջ վերը : Բայց հոս ուշադ-

րածածնի ձեռամբ Տէր Աբրահամի եւ Տէր Առաքելի ի քաղաքութեան Հայոց Հեթմոյ որդւոյ Կոստանդէի, Քրիստոս Աստուած ողորմի աշխատաւորաց : Իսկ միւս փեղկը կը կրէ հետեւեալ արաբերէն արձանագրութիւնը, որուն թարգմանութիւնն է հետեւեալը : Կատարեցաւ դուռս օգնականութեամբ բարձրեւոյն Աստուծոյ յաւուրս տէրութեան մեծափառ արքային մերոյ ի թուին Տաճկաց 624»(1) :

(1) «Սնոն» ամսաթերթ, Երուսաղէմ 1930 էջ 319 : Դիտագրութիւն մը սիրելի Սրբազանին

Հակառակ որ ինծի կը պակսի լուսանկար մը այդ նշանակալից պատմա-գեղարուեստական դրան, յենլով Սրբազանին տուած բացատրութեանց վրայ, ատիկա կարեւորութեամբ կը կր նկատեմ որ ցոյց կուտայ Հայ ու Արաբ մահմետական գեղարուեստական սերտ յարաբերութիւններ նոյն իսկ ԺԳ. դարու առաջին քառորդին Հայ-Քրիստոնեայ արուեստի շրջանակին մէջ իսկ, մեր եկեղեցիներուն սուրբ դռներուն վրայ : Ատիկա լայնամիտ հասկացողութեան, եւ ամէն բանէ վեր գեղարուեստի տիրապետող զարգացման, ար-

անկէ օգտուած ալ են : Այս պայմանները նկատի առնելով հարկ չկար որ՝ ինչպէս Հաւելէյ կ'ուզէ կարծել՝ Հայ գորգաչէնը կամ գծագրիչը սպասէր մինչեւ ԺԵ. դար երբ Փոքր Ասիական քիւֆի գրածեւ գորգերը մէջտեղ ելան, որպէս զի իրենք ալ օգտուէին քիւֆի արուեստէն, զանոնք գործածելու եւ ներկայացնելու համար իրենց ազդեցութեան տակ գտնուող շրջանակներուն :

Հաւելէյ իր աշխատութեան մէջ կը խօսի նաեւ Հօլպայնի նկարին գօտուոյն մասին (նկար թիւ 1) : Այդ մասին արդէն խօսած եմ այ-

Պատկեր 9.— «Յաճախապատում»ի հնագիր օրինակի մը մէկ գլխազարդը (Յէոդիկի 1927 տարեցոյցին մէջ հրատարակուած) :

դինքն է : Արուեստ չէր պակսիր, Հայ արքունեաց ծանօթ եւ քաջալերուած ազգային արուեստ, սակայն Հայ թագաւորի մը կերտել տուած դրան վրայ օտար ներշնչմանց խորթ աչքով չեն նայած, ընդհակառակն նոյն իսկ

լուր(1) : Հաւելէյ կարծած էր տեսնել քիւֆի ծագում այդ գօտուոյն գծածներուն մէջ, մինչ եւ արդէն պարզեցի զայդ : Հօլպայնի գօտին մեծ նմանութիւն ունի, աւելի լաւ է ըսել՝ իսկ եւ իսկ նոյնն է Մէմլինկի նկարին (թիւ 1) գլխաւոր գծագրողներուն հետ, զայդ փաստող գծադրական տախտակ մըն ալ կցած եմ այս ուսումնասիրութեանս (նկար թիւ 11) : Թէ Հօլ-

հետեւեալ տողերու մասին «Արաբական ոճով եւ գեղարուեստական մեծ արժէքով» : Լաւ պիտի ըլլար գիտնալ թէ ո՞ր է Արաբականը Հայ ոճէն զատող սահմանը : Հայկական ոճը որ այնքան մեծ նմանութիւն մը ունի Արաբականին, Արաբականին գոյութենէն շատ առաջ արդէն կար :

(1) Տես իմ ուսումնասիրութեանց շարքը, սկսեալ «Անահիտ» Բ. շրջան Բ. տարի թիւ Գ. էջ 67, Գորգաշինութիւնը Հայոց մէջ. մասնաւորաբար յաջորդ թիւին մէջ :

պայնի եւ թէ Մէմլինկի օրինակները հայկա-
կան հիւկէնկարներու աւելի պարզ եւ ճար-
տարապետական ճիւղաւորման մէկ նմոյշն են,
աւելի հին են քան քիւֆի ձեւերու ծագումը, եւ
որեւէ կերպով խնամիական կապ չունին իրա-
րու հետ, քիւֆին եկած է պատուաստուած է
հիւսկաձեւին վրայ հուսկ յետոյ անկէ անձա-
նաչելի ըլլալու չափ իւրացուելու համար:

Հիւսկէնկարը կամ զարդը, գործածուած է

ճոխ եւ անոնցմէ աւելի հին: Այս զարդաձեւին
հնագոյն նմոյշներն են ըստ իս հայկական գրե-
րուն խոշոր երկաթագիր, միջին մետրոպեան
գիրի ձեւերը, ալինահաճոյ, ժապաւինաձեւ,
ուղղահայեաց, կարծես գլխատառ Ո երու եւ
Ս երու անհատնում շարք մը, իրարու մէջ ա-
գուցուած, կցուած, հիւսուած եւ երբեմն ալ
Ձ.Ձ.Ձ.Ձ.Յ.Ճ.Ժ. երու առթիւ ինքնակապ,
եւ այս գրերը Ե. դարուն արդէն ձեւաւորուած

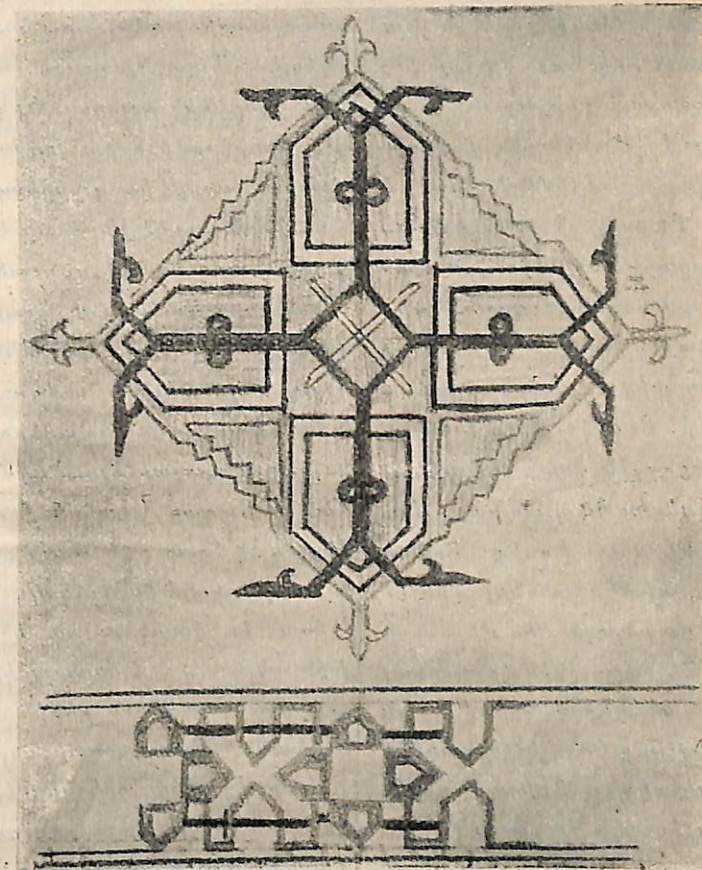
Պատկեր 10. — Գեորգ Կայգի կենդանագիրը,
Նկար Հանս Հոլպայնի:

նախարարական ազդեցութեամբ շինուած հնա-
գոյն գորգերու մէջ, այդ մասին օրինակներ
ալ ունիմ ձեռքս: Հիւսկէզարդը շատ անգամ
նոյնացուելու սխալը գործուած է արարական
ոճով զարդարուեալին հետ: Այս երկուքին ան-
ջատման գիծը (եթէ իրապէս գոյութիւն ունի)
զփուար պիտի ըլլայ գտնել: Ժապաւինաձեւ,
խրթին, մանուածապատ եւ սակայն հիւսկալի-
քէն ճշգրիտ այս զարդերը ամենէն շատ իրր
քանդակ կ'երեւան ի Հայս, թէ եւ ոչ արարա-
կաններուն չափ առատ եւ սակայն անոնց չափ

զարդացած ի գործ դրուած էին: Անտարակոյս
հիւսկէնկարի խնդիրը խորունկ ուսումնասի-
րութեան կը կարօտի, մանաւանդ մեղի համար
որ այնքան խեղճ թէ՛ քանակով եւ թէ՛ որա-
կով՝ լուսանկարներ ունինք մեր անթիւ հիւս-
կէնկար յիշատակարաններուն: Ուստի այս մա-
սին աւելի բան մը կարելի է աւելցնել: Այս
տեսակետի մասին ըլլալիք առարկութեանց
զէմ հետեւեալ կէտերը ուշադրութեան կը
յանձնեմ: Արարական շրջանէն առաջ հիւսկէ-
նազարդի արուեստը ոչ գոյութիւն ունեցած է

եւ ոչ ալ զարդացած է այդ հողամասերուն
շուրջ եւ մէջ: Յետոյ մենք պատկերասէր Ժո-
ղովուրդ մը (քնապաշտ ըսել կ'ուզեմ) չենք ե-
ղած, փոքր ինչ փափաքը որ կար Քրիստո-
նէութեան ի Հայս սկզբնական շրջանին եւ գու-
ցէ անկէ ալ առաջ, եղած է Հելլէն - Բիւզան-

օպտասէր ցեղ մը եղած ենք, նոյն իսկ միջատ,
թռչուն, ծաղիկ կամ կենդանի հաղուադիւսո-
րէն իրր ներշնչարան գործածելով. ահա՛
կարեւոր կէտ մը եւս որ պէտք է պատմական
հետազոտութեան ենթարկուի, որովհետեւ ան-
տարակոյս եմ որ այդ արուեստը ունէր բարձր

Պատկեր 11. — (Բ. գծագրութիւն) Վերելը՝
Հոլպայնի նկարին շրջագծովն: Վարը՝ Հանս
Մեմլինկի նկարին գորգին կեդրոնը: Երկուքն
ալ՝ ԺԵ. դարու հայկական գորգերով
նկարներէն:

դական ազդեցութեան արդիւնք, եւ ժամանա-
կէ ժամանակ կապուեցաւ իր ազատութենէն՝
երբեմն պատկերամարտութեան եւ անոր ի Հայս
ներկայացուցիչներու բուն վարմունքներուն
եւ պատկերատեաց մահմետականութեան եւ իր
Խալիֆաներուն պատկերաջինջ գործունէու-
թեան(1), հետեւանքով: Ասկէ զատ Ժուժկալ,

կարողութեամբ ներկայացուցիչներ մեր հին
մշակոյթին մէջ, օրինակ՝ Երուսաղէմի Հայ
խճանկարները:

Անտարակոյս Ե. դարէն վերջ մեր ուսման
ժարաւի ոսկեդարեան Հայրերը զացին Բիւզան-

եւ զպատկեր երարձ յերկրէ (Հայաստանի), Թ.
դարուն: (Վարդան վարդ. Ս. Ղազար, 1862,
էջ 74):

(1) «Իսկ գիւմար փոխէ Իգիտ... որ զիսչ

դիտն, Պարսկաստան, Եգիպտոս, լմբունեցին պատկերին ունեցած կարեւոր դերը կրթութեան, արուեստի, եւ նոյն իսկ կրօնքի զարգացման մէջ, եւ արտայայտուեցան այդ նիւթին շուրջ, եւ ցաւալի է ըսել՝ շատ քիչ բան ծանօթ է այդ ամենէն: Եթէ չըլլար պատկերամարտից եռանդը, գուցէ մեր մատենագիրները եւ պատմագիրները բնաւ չհետաքրքրուէին այդ կէտերով եւ չտային նոյն իսկ այն փոքր ինչ ծանօթութիւնը, զոր այնքան շարժարանքով իրենցմէ կը քաղենք այժմ: Թանկագին վկայութիւններ, թէ եւ շատ տարտամ, մեղի ձգած է Վրթանէս Քերթոյ իր Յաղագս Պատկերամարտից արժէքաւոր աշխատութեան մէջ: Հոն որոշ կերպով կ'ըսուի թէ պատկերամարտութիւնը գոյութիւն ունէր ի Հայս, նաեւ արձագանք կ'ըլլայ պատկերամարտից ամբաստանութեանց, զանոնք ջրելով: Տեղեկութիւն կուտայ պատկերաց ի Հայս անցեալին վրայ «Եւ գրեալ էր թէ պատկերս յեկեղեցիս Պապ տարաւ: Այդ ամենեցուն յայտնի է թէ սուտ խօսիք: Քանզի ի Հայք պատկերս ոք չգիտէր առնել մինչեւ ցայժմ, բայց ի Հոռոմոց բերէին, եւ մեր ուսմունք անտի էին, եւ եթէ նոքա չէին կորուսեալ (քաղկեդոնութեան հետեւանքով) . եւ քան զՊապ յառաջ այլ թագաւորք էին, եւ պատկերս եւ նկարս առնէին յեկեղեցիս Քրիստոսի, եւ դարձեալ զինի Պապայ եւ այլ թագաւորք եղեն ի Հայս, եւ հայրապետք, որպէս երանելի սուրբն Սահակ եւ Մեսրոպ եւ Եղիշի եւ Արձան եւ Կորիւն եւ ընկերք նոցուն, որ եւ ի ձեռն իսկ նոցա Հայոց զպրութիւն չնորհեցաւ ի Տեառնէ Աստուծոյ, եւ ոչ ոք ի նոցանէ վասն պատկերաց եւ նկարողաց եկեղեցւոյ բանս ինչ ոք արար»: Շահեկան է այս նիւթը եւ սակայն չեմ ուզեր անոր վրայ այժմ ծանրանալ, ապագային յուսամ թէ հաւաքած նիւթերս ճոխացնելով անջատարար անդրադառնամ այս նիւթին. միայն թէ հոս կ'աւելցնեմ թէ, գոնէ մինչեւ Վրթանէս Քերթոյի օրերուն, «Ի Հայս պատկերս ոք չգիտէր առնել մինչեւ ցայժմ, բայց ի Հոռոմոց բերէին», անտարակոյս խնդիրը

կրօնական պատկերներու կարելի է վերագրել, որ ըստ վկայութեան՝ Հայոց մօտ չէին գրծուիր, այլ Հոռոմոց (Բիւզանդացւոց) երկրէն կը բերուէին: Այս վիճակը շարունակուեցաւ հաւանաբար մինչեւ Հայոց բաժանումը միւս եկեղեցիներէն: Այդ բաժանմամբ Հայք ստիպուած էին իրենց սուրբ նկարները իրենք իսկ պատրաստել, թէ եւ կը վկայուի թէ Ը. դարուն սկիզբը, Աշոտ Կիւրապաղատ «չինեաց զԴարօնից եկեղեցին յանուն Փրկչական պատկերին, զոր երեւ որդի նորա յարեւմտից»:(1): «Յարեւմտից» բառով եւ դարձեալ Բիւզանդիոնը կը հասկնամ, ուրկէ բերուած էր անշուշտ Բիւզանդական արուեստով դժուած Փրկչին իւզաներկ պատկերը: Սակայն Ժ. դարուն արդէն ինքնագիրակցութիւնը եւ քիչ մ'ալ Հայոց կրօնական մոլորանդութիւնը, ուժգնօրէն ընդլղեցաւ օտար արուեստով պատկերներու ի Հայս մըտնելուն եւ պաշտուելուն դէմ: Կաթողիկոս Վահան ի Բաղաց (Վահան Գ. Սիւնեաց, որ կաթողիկոս մնաց մէկ տարի, 968-969) ամ մի, որ եւ ապա կարծիս առեալ, եթէ դաշնագիր է Վրաց, եւ պատկերս եւ ածել, վասն որոյ փոխին դնա»(2): Հրատարակիչը կ'աւելցնեն թէ «Ոչ առ պատկերսն բերին հակառակութիւնդ, այլ առ ի Վրաց անտի բերումն»(3): Նկատելով որ Վրական պատկերներու արուեստը Բիւզանդական էր իր ամբողջութեան մէջ, անտարակոյս Հայք նեղարտեցան այդ պատճառով, եւ հաղիւ թէ տարի մը զահակալութեան թոյլ տուին Վահան Գ. Սիւնեաց կաթողիկոսին: Այդ շարժման գլխաւորները անշուշտ հայ ազգային պատկերագծութեան վրայ կրթնելով էր որ կ'ընէին իրենց գործունէութիւնը, եւ հայ նը-

(1) Վարդան վրդ. 1862 էջ 71: Հրատարակիչէն - «Դարօնից բերդ ըստ ուխնց ի Բասիւն, հաւանագոյն է լինել Կոգովիտ, այժմ Պայէ-գիտ:

(2) Անդ էջ 89:

(3) Անդ:

կարչական արուեստ մը գոյութիւն ունէր այդ առեւ, որ բիւզանդականէն անկախ ալ եթէ չէր, գոնէ մեծ չափերով ազգայնացած պէտք էր որ ըլլար: Յաւալի է որ մնացեալը մութ է մեղի, եւ ոչ ալ մէկ հատիկ հայ նկարչի առն հասած է մեղի այդ օրերէն, իսկ ձեւի, հասկացողութեան մասին ծանրանալ ու որոշ ծանօթութիւն մը տալ՝ ներկայիս աւելի քան անկարելի է:

Պատկերարուեստը չինկաւ արաբական ազդեցութեան տակ, քրիստոնէական նիւթը եւ կրօնական կազմութիւնը մէկ կողմէն, եւ հետզհետէ աճող ընդհանուր մահմետական պատկերատեսութիւնը (բացառապէս անգոյ՝ Պարսկաստանի եւ մահմետական Հնդկաստանի մէջ)

առիթ չստեղծեցին Արաբացւոց հետ յարաբերութեանց, որ այնքան սերտ կերպով կ'երեւան հայկական աշխարհիկ արհեստ - արուեստներու դժաձեւերուն մէջ, ինչպէս պղնձագործութեան, արծաթագործութեան, ոսկերչութեան, ճարտարապետութեան, քանդակագործութեան, հիւսուածեղէններու, գորգաշինութեան, եւ տարտամ կերպով մանրանկարչութեան մէջ: Ամենքն ալ ուրոյն ուսումնասիրուելիք ընդարձակ եւ բազմաշխատ կարեւոր նիւթեր:

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

Ուիլիքս, 1931

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ

ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ՀԱՅ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ա. ՎԻՇԱՊԸ, ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՈՐԳԵՐՈՒ ՄԷՋ

Պատկերազարդ

Բ. ՈՐԴԱՆ (ԿԱՐՄԻՐ) ԿԱՄ KIRMIZ

Հր. Վենետիկ Ս. Ղազար

Գին 2 զուխ. ֆր.

Գ. ՀԱՅ ԵՒ ԱՐԱՐ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ՅԱՐԱՐԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Պատկերազարդ

Հր. Թիւրապեան փարիզ

Գին 4 զուխ. ֆր.

191

0009234

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0009234

